

VERMES ALBERT

FORDÍTÁS ÉS KONTEXTUS

A MÁSODLAGOS KOMMUNIKÁCIÓS HELYZETEK
KEZELÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI A FORDÍTÁSBAN

VERMES ALBERT

FORDÍTÁS ÉS KONTEXTUS

A MÁSODLAGOS KOMMUNIKÁCIÓS HELYZETEK
KEZELÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI A FORDÍTÁSBAN

Válogatott tanulmányok

VERMES ALBERT

FORDÍTÁS ÉS KONTEXTUS

A MÁSODLAGOS KOMMUNIKÁCIÓS HELYZETEK
KEZELÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI A FORDÍTÁSBAN

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

Eger, 2020

A kötet megjelenését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001
Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése
az Eszterházy Károly Egyetemen c. projekt támogatta

Lektorálta:

Fáy Tamás

Nyelvi lektor:

Havasiné Kovács Helga

ISBN 978-963-496-145-1 (PDF)

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Nyomdai előkészítés, borító: Csombó Bence
Megjelent: 2020-ban

Készült: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
I. Szöveg, kontextus, hatás	11
<i>Shanghai</i> magyarul <i>London?</i> Angol nyelvű filmek címeinek magyar fordításai	13
A neologizmusok fordításáról	27
II. Kulturális különbségek áthidalása irodalmi fordításban	43
A relevanciaelmélet alkalmazása a kultúraspecifikus kifejezések fordításának vizsgálatában	45
Kultúra és fordítás: két magyar regény angol fordításának összevető elemzése.....	61
<i>Fever Pitch</i> . Megjegyzések egy futballkönyv magyar fordításáról.....	73
Deduktív és induktív megoldások a kulturálisan kötött kifejezések fordításában....	83
III. A fordítási explicitáció lehetőségei	93
Fordítási veszteségek: a nyelvi és kulturális tényezők viszonyáról	95
Pragmatikai explicitáció a <i>Dhammapada</i> magyar fordításaiban.....	105

ELŐSZÓ

A tanulmánykötet a tulajdonnevek fordításának kérdéseit tárgyaló doktori értekezésem elkészítése óta eltelt csaknem két évtized alatt publikált írásaimból nyújt egy tematikai és fogalmi tekintetben egységes válogatást. Vizsgálódásom tárgya mindezen tanulmányokban a kontextuális különbségek valamely aspektusa, de elsősorban is a kulturális különbségek által okozott fordítási problémák jelensége volt, és a vizsgálat fogalmi keretét minden esetben a Sperber és Wilson (1986, 1995) által kidolgozott, majd Gutt (1991) által a fordítás területére is adaptált relevanciaelmélet biztosította. Ebben az elméleti keretben, amelyben a fordításelmélet egy univerzális kommunikációelmélet természetes részét képezi, a fordítás jelenségei jelentős mértékben előrejelezhetővé és magyarázhatóvá válnak a kontextus, a nyelvi stimulus és az értelmezési folyamat egymásra hatását figyelembe véve. Nem csupán a hagyományosan kulturális reáliáknak nevezett kifejezésekről van itt szó, hanem minden olyan nyelvi megnyilatkozás fordításáról, amelynek az értelmezését valamely, a célnyelvi olvasó kognitív környezetében közvetlenül nem hozzáférhető kontextuális feltevés befolyásolja, és amely ennél fogva tudatos fordítói beavatkozást igényel. Azt remélem, hogy e kötet tanulmányai meggyőzik az Olvasót arról, hogy az általam alkalmazott leíró és magyarázó rendszer a fordítási jelenségek ilyen általánosabb körének vizsgálatában is segítségünkre lehet, még akkor is, ha egyik-másik részletkérdést illetően bizonyára követtem el hibákat az elemzések folyamán.

A kötet szövegei különböző időpontokban és helyeken, különböző körülmények között, egymástól függetlenül jelentek meg, miközben tematikailag és módszertanilag szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Emiatt vannak közöttük nyilvánvaló átfedések, különösen az elméleti kérdéseket bemutató részeket illetően. Ezeket azonban a kötet szerkesztése során nem tüntettem el, két okból. Ezek egyike az, hogy meg kívántam őrizni az egyes szövegek önálló egészként, a többi szövegtől függetlenül olvasható tanulmány voltát. Másrészt tettem ezt abban a reményben is, hogy a részbeni ismétlődések jól tükrözik majd azt a gondolkodási folyamatot, ahogyan újra és újra visszatértem ezekhez a kérdésekhez, és próbáltam a magam számára is pontosabban értelmezni, illetve az Olvasó számára is jobban megvilágítani őket. Reményeim szerint minden részbeni ismétlés hozzátesz valamit a témakör egészének tárgyalásához, és új elemekkel bővíti, világosabbá teszi a kifejtendő gondolatokat.

A kötet tehát bizonyos értelemben egyfajta szellemi fejlődéstörténetként is olvasható, amely rávilágít arra a folyamatra, ahogyan a tanulmányok szerzője vissza-visszatért egy gondolathoz, és saját gondolkodásának tökéletlenségét észelve próbálta kijavítani korábbi hibáit, illetve igyekezett mindig egy kicsivel továbblépni, mint ahogyan korábban sikerült. Ennek megfelelően a szövegek, ahol csak lehetséges volt, megjelenésük időrendi

sorrendjében lettek elrendezve. A kronológiai szempontot azonban néhány tanulmány esetében felülírta a tartalmi koherencia szerinti elrendezés szempontja. A kötet első, *Szöveg, kontextus, hatás* című részében kapott helyet a filmcímek, illetve a neologizmusok fordításának kérdéseit taglaló két tanulmány (Vermes 2006, 2007). A második részben, amely a *Kulturális különbségek áthidalása irodalmi fordításban* címet viseli, négy tanulmány szerepel (Vermes 2004, 2005, 2008, 2009). Ezek az irodalmi fordításban a kultúrák közötti közvetítést szolgáló fordítói megközelítéseket és megoldásokat boncolgatják. A harmadik, *A fordítási explicitáció lehetőségei* című rész két írása (Vermes 2010 és 2018) a kontextuális különbségek kezelésére alkalmazható egyik eljárással, az explicitációval kapcsolatos kérdéseket járja körül.

A kötet tanulmányai közül némelyek eredeti megjelenési helyükön a megjelenés körülményei és előírásai folytán rövidített formában kerültek publikálásra. Ezeket a szövegeket ebben a kötetben teljes alakjukban, rövidítetlenül közlöm. A kötet szerkesztése folyamán valamennyi tanulmányban találtam olyan szövegrészeket, amelyek javításra vagy magyarázatra szorultak, így e helyeken az érthetőség érdekében változtattam az eredeti megfogalmazáson, és ahol szükségesnek láttam, ki is egészítettem őket. Mivel a tanulmányok kötetbe rendezésével egy bizonyos mértékben egységes szövegegész létrehozása is célom volt, ennek érdekében igyekeztem megszüntetni a tanulmányok között mutatkozó terminológiai különbségeket és következetlenségeket, ami által reményeim szerint szintén sikerült könnyebben értelmezhetővé tennem a kötet szövegeit.

Végül szeretnék köszönetet mondani azoknak az embereknek, akiktől rengeteg támogatást kaptam az évek során ahhoz, hogy idáig eljussak. (Mondanom sem kell, hogy a munkám hibáiért és hiányosságaiért nem őket terheli a felelősség, hanem kizárólag engem.) Legelőször is hálával tartozom a családom minden tagjának, de kiváltképpen Szüleimnek. Sokat köszönhetek a Debreceni Egyetem (korábban Kossuth Lajos Tudományegyetem) oktatóinak, akik egyetemi, majd doktori tanulmányaim alatt megismertették velem a nyelvészet szépségeit. Sok segítséget kaptam számos kollégától munkahelyemen, az Eszterházy Károly Egyetemen, illetve a fordítástudomány berkein belül szerte az országban. Szeretnék azonban kiemelni kettőt közülük, akiktől a legtöbbet tanultam a fordításról, és akikre nem csak kimagasló szakmai tudásuk, de önzetlenségük és segítőkészségük miatt is felnézek. Ez a két ember: Klaudy Kinga, valamint Heltai Pál.

Irodalom

- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1995. *Relevance*. 2nd edition. Oxford: Basil Blackwell.
- Vermes Albert 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* VI.2: 5–17.
- Vermes Albert 2005. Kultúra és fordítás: két magyar regény angol fordításának összevető elemzése. In Alabán Ferenc et al. (szerk.): *Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában*. Banská Bystrica, Szlovákia: UMB Filologická fakulta, Katedra hungaristiky. 131–144.
- Vermes Albert 2006. *Shanghai* magyarul *London*? Angol nyelvű filmek címeinek magyar fordításai. In Klaudy Kinga és Dobos Csilla (szerk.): *A világ nyelvei és a nyelvek világa. A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Vol. 1. Pécs – Miskolc: MANYE – Miskolci Egyetem. 452–457.
- Vermes Albert 2007. A neologizmusok fordításáról. In Heltai Pál (szerk.): *Nyelvi modernizáció: Szaknyelv, fordítás, terminológia. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Vol. 1. Pécs – Gödöllő: MANYE – Szent István Egyetem. 213–218.
- Vermes Albert 2008. Fever Pitch. Megjegyzések egy futballkönyv magyar fordításáról. In Sárdi Csilla (szerk.): *Kommunikáció az információs technológia korszakában. A XVII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Vol. 1. Pécs – Székesfehérvár: MANYE – Kodolányi János Főiskola. 131–136.
- Vermes Albert 2009. Deduktív és induktív megoldások a kulturálisan kötött kifejezések fordításában. In Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és világnyelv. A XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Vol. 2. Budapest: MANYE – Balassi Intézet. 662–667.
- Vermes Albert 2010. Fordítási veszteségek: a nyelvi és kulturális tényezők viszonyáról. In Zimányi Árpád (szerk.): *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. A XIX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Vol. 1. Székesfehérvár – Eger: MANYE – Eszterházy Károly Főiskola. 199–207.
- Vermes Albert 2018. Pragmatikai explicitáció a *Dhammapada* magyar fordításaiban. *Fordítástudomány* XX.2: 75–99.

I.
SZÖVEG, KONTEXTUS, HATÁS

SHANGHAI MAGYARUL LONDON? ANGOL NYELVŰ FILMEK CÍMEINEK MAGYAR FORDÍTÁSAI

1. Bevezetés

A vizsgálat alapötletét egy igen meglepő felfedezés adta: a magyar mozikban *Londoni csapás* címmel vetített 2003-as amerikai–angol akcióvígjáték (rendezte: David Dobkin) eredeti angol címe *Shanghai Knights*. E különös magyarítást nyilvánvalóan bizonyos kontextuális megfontolások indokolták. De vajon mennyire jellemző az efféle pragmatikai adaptáció a filmcímek fordításában? Ez a tanulmány tehát azt vizsgálja, hogy milyen megoldásokat alkalmaznak a fordítók (vagy a forgalmazók) angol nyelvű mozifilmek magyar fordításaiban. A vizsgálat céljaira a 2003-ban magyarországi forgalmazásba került mozifilmek címeit elemeztem, amelyhez az adatokat az *est.hu* weboldalról gyűjtöttem. A fordítók által alkalmazott eljárásokat négy alapvető kategóriába sorolom, melyeket korábban a relevanciaelmélet keretein belül a tulajdonnevek illetve a kultúraspecifikus kifejezések fordítási jelenségeinek leírására dolgoztam ki (ld. pl. Vermes 2003). E kategóriák a következők: az eredeti kifejezés logikai és enciklopédikus tartalmát is megőrző *átvitel* (angolul *transfer*), a releváns logikai tartalmat és analitikus implikációkat megőrző tényleges *fordítás* (*translation*), a releváns enciklopédikus feltevéseket megőrző *behelyettesítés* (*substitution*) és a jelentést teljesen megváltoztató *módosítás* (*modification*). Az adatoknak egy relevanciaelméleti keretben történő elemzésével a következő kérdésekre keresem a választ: (1) Milyen általános tendenciákat rajzolnak ki az angol filmcímek magyar fordításaiban alkalmazott fordítási műveletek? (2) Kimutathatók-e eltérések a különböző műfajok esetében? (3) Miképpen magyarázhatók egyrészt a talált jellegzetességek, másrészt pedig egy adott művelet alkalmazása egy adott esetben?

2. Elméleti háttér

Sperber és Wilson (1986) relevanciaelmélete szerint a rámutató-következtető kommunikációs aktusokat egyetlen alapelv határozza meg, amelyet a *relevancia elvének* neveznek, és így definiálnak: „Minden rámutató kommunikációs aktus saját optimális relevanciájának feltevést is kommunikálja” (Sperber és Wilson 1986: 158)¹, ahol az optimális relevancia

¹ A szakirodalmi idézeteket a szerző fordította magyarra.

azt jelenti, hogy a stimulus olyan *kontextuális hatásokat* eredményez, melyek érdekesekek a közönség figyelmére, továbbá pedig hogy ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy *feldolgozási erőfeszítést*.

Kontextuális hatás akkor keletkezik, amikor egy kontextusban a stimulus által kommunikált új információ megerősít vagy felvált egy régi feltevést, illetve amikor egy meglévő kontextuális feltevéssel együttesen valamilyen *kontextuális implikációt* eredményez. A stimulusnak adott kontextusban történő feldolgozásához szükséges erőfeszítés számos tényező függvénye. Wilson (1992: 174) a következő hármat tartja közülük a legfontosabbnak: a stimulus komplexitása (például egy nyelvi kifejezés esetén annak összetettsége), a kontextus hozzáférhetősége, illetve azon következtetési erőfeszítés mértéke, amely az adott kontextusban a stimulus kontextuális hatásainak kimunkálásához szükséges.

Abban az esetben, amikor egy megnyilatkozás által kommunikált feltevés a megnyilatkozás által kódolt logikai forma kifejtése, e feltevést *explikatúrának* nevezzük. Képes vagy nem-kijelentő megnyilatkozások esetén természetesen a propozicionális forma nem része a szándékolt interpretációnak. Az ilyen módon kommunikált feltevést *implikatúrának* nevezzük. Egy logikai forma összes szándékolt analitikus implikációja explikatúra, az összes kommunikálni szándékolt kontextuális feltevés (implikált premissza) és e logikai forma összes szándékolt kontextuális implikációja (implikált konklúziója) pedig implikatúra. Tehát egy megnyilatkozás interpretációja explikatúráinak és implikatúráinak, azaz feltevéseknek egy halmazából áll.

A relevanciaelméletben feltevésen fogalmaknak egy strukturált halmazát értjük. Egy fogalom jelentése két részből tevődik össze. A fogalomhoz tartozik egy igazságfüggvény jellegű *logikai bejegyzés*, amely lehet teljesen definitív, részben kitöltött, de akár üres is, valamint egy *enciklopédikus bejegyzés*, amely a fogalommal társított különbözőféle (propozicionális és nem-propozicionális) reprezentációkat tartalmaz, például személyes vagy kulturális hiteket (Sperber és Wilson 1986: 83–93). Egy feltevés tartalma ebben az elméleti keretben az általa tartalmazott fogalmak logikai bejegyzéseinek függvénye, a feltevés feldolgozásának kontextusát pedig részben e fogalmak enciklopédikus bejegyzései biztosítják (Sperber és Wilson 1986: 89).

Egy megnyilatkozás értelmezése tehát azt jelenti, hogy a kommunikációs aktus célközönsége a stimulust egy kontextuális feltevéshalmazzal (a szűkebb értelemben vett *kontextussal*) kombinálva következtet a kommunikátor által közölni szándékolt jelentésre. Hogy ez bekövetkezhessen, a közönségnek a kommunikátor által feltételezett kontextust kell használnia, máskülönben félreértelmezhetné a stimulust, és így a kommunikáció kudarcot vallana. Amikor teljesül a fenti feltétel, *elsődleges kommunikációs helyzet*ről beszélünk, amikor pedig a közönség által használt kontextuális feltevések halmaza eltér a kommunikátorétól, azt *másodlagos kommunikációs helyzet*nek nevezzük (Gutt 1991: 73).

Ez utóbbinak a kialakulását valószínűvé teszi például, ha a kommunikátor és a közönség két különböző szociokulturális közeg (tágabb értelemben vett kontextus) képviselői, vagyis amikor kifejezett különbség van az általuk táplált háttérfeltevések és a körülményeik között, amelyekből nagyjából összeáll az egyén *kognitív környezete* (Sperber és Wilson 1986: 39). A *kultúraspecifikusság* így azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének.

A fordítást ebben a keretben olyan kommunikációs aktusnak tekinthetjük, amely a célnyelvi (másodlagos) kontextusban olyan információs szándékot, vagyis üzenetet kommunikál, mely az adott körülmények kötött a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutatja az eredetivel. Vagyis a relevancia elve a fordításban az *optimális hasonlóság* feltevéseként nyilatkozik meg: a fordítás „(a) feltételezhető interpretációs hasonlóságban áll az eredetivel [...] és (b) e hasonlóság mértéke összhangban áll az optimális relevancia feltevésével” (Gutt 1991: 101).

3. Fordítási műveletek

A relevanciaelmélet tehát kétféle jelentéstípust társít egy nyelvi kifejezéshez: logikai, illetve enciklopédikus tartalmakat. Attól függően, hogy a fordítás során a fordító a kifejezés tartalmából mely elemeket szándékozik megőrizni, négy alapvető konfigurációt különíthetünk el, s ez alapján a fordítási műveleteket négy alapvető kategóriába sorolhatjuk, melyeket a következőképpen definiálok:

(1) Az *átvitel* (*meaning transfer*, TRF), amikor minden releváns logikai és enciklopédikus jelentéstartalom megőrzésre kerül a célszövegben. Ez történik például akkor, amikor a forrásnyelvi kifejezést eredeti alakjában illesztjük be a célszövegbe, ami által elvileg lehetővé válik az összes jelentéselemének megőrzése, köztük azoké is, amelyek egyébként nem lennének hozzáférhetőek a célnyelvi kulturális kontextusban – bár ez nyilvánvalóan a szükséges feldolgozási erőfeszítés mértékének megnövekedésével jár, és feltételezi, hogy a célnyelvi közönség hajlandó és képes az extra erőfeszítés kifejtésére.

(2) A szoros értelemben vett *fordítás* (*translation*, TRL), amelynek során az eredeti kifejezést olyan célnyelvi kifejezés váltja fel a fordításban, amely az eredeti releváns logikai tartalmát megőrizve ugyanazoknak a releváns analitikus implikációknak a kidolgozását eredményezheti a célszövegben, mint az eredeti kifejezés a forrásszövegben.

(3) *Behelyettesítés* (*substitution*, SUB) azt az esetet értem, amikor a forrásnyelvi kifejezést olyan célnyelvi kifejezés helyettesíti, amelynek más ugyan a logikai tartalma, de az eredeti által hordozott releváns enciklopédikus feltevéseket valamilyen formában

megőrzi. Nyilvánvaló, hogy ennek a műveletnek az alkalmazását, a kontextuálisan fontos feltevések hozzáférhetőségének biztosítása révén, részben az implikaturák kidolgozhatóságára, részben pedig a feldolgozási erőfeszítés szintjének optimalizálására való törekvés motiválja.

(4) *Módosításnak* (*modification*, MOD) azt a műveletet nevezem, melynek során az eredeti kifejezést a fordító egy logikailag és enciklopédikusan sem egyenértékű célnyelvi kifejezéssel váltja föl. Ezt a feldolgozási erőfeszítés minimalizálásának igénye motiválhatja.

4. Módszer és eredmények

Az elemzés során a filmek címeit műfajok szerint csoportosítottam. Az alkalmazott műfaji kategóriák megegyeznek az *est.hu* weboldal által az egyes filmek ismertetésénél használt megnevezésekkel. E kategóriák a következők: akciófilm, animációs film (rajzfilm), epizódfilm, fantasy, filmdráma, filmszatíra, háborús film, horrorfilm, kalandfilm, kémfilm, kísérleti film, krimi, musical, sci-fi, thriller és filmvígjáték.

Ezután minden esetben megvizsgáltam az angol eredeti és a magyar megfelelő összetevése révén, hogy az adott címre mely fordítási műveletet, illetve mely fordítási műveletek kombinációját alkalmazta a fordító (vagy a fordítást kontrolláló személy). A négy alapművelet és az általuk alkotható hatféle műveleti duett összesen tízféle eljárási módot tesz lehetővé, és ezek mindegyike ténylegesen alkalmazásra is került.

A számbeli eredményeket az 1. táblázat foglalja össze. A táblázatban szürke színnel jelöltem meg azokat a cellákat, amelyek az egyes műfaji kategóriák sorának és az adott műfajon belül leggyakrabban alkalmazott művelet(ek) vagy műveletkombináció(k) oszlopának metszéspontjában található. Ily módon tehát a szürke cellákban található számok azt jelzik, hogy az adott műfajbeli filmcímekre hányszor alkalmazták a fordítók az illető leggyakoribb műveletet vagy műveletkombinációt. E számot a sor végén található összesítéssel összevetve megállapítható a művelet relatív gyakorisága a műfajon belül, ami a többi művelet relatív gyakoriságával összevetve utalhat bizonyos jellemző tendenciák meglétére.

Másrészt az egyes műveletek illetve műveletkombinációk alkalmazási számainak összesítésével képet kaphatunk arról is, hogy vannak-e közöttük olyanok, amelyeknek a használata jellemzőbbnek mondható a többinél a vizsgált filmcímek körében. A legutolsó, csonka sor összesíti a négy alapművelet alkalmazási számát, beleértve a különböző kombinációkban való megjelenésüket is.

	TRF	TRL	SUB	MOD	TRF TRL	TRF SUB	TRF MOD	TRL SUB	TRL MOD	SUB MOD	Σ
akció	0	1	1	5	1	1	2	1	0	1	13
animáció	0	1	2	1	0	0	0	1	0	0	5
epizódfilm	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	2
fantasy	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2
filmdráma	7	12	3	4	0	0	1	0	1	0	28
filmszatíra	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	2
háborús	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
horror	0	4	1	2	0	0	0	0	0	0	7
kalandfilm	0	5	1	1	0	0	0	1	0	0	8
kémfilm	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
kísérleti	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
krimi	1	2	2	2	0	0	0	0	0	0	7
musical	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
sci-fi	0	1	2	0	0	0	0	2	0	0	5
thriller	1	4	3	6	0	0	2	0	0	0	16
vígjáték	1	5	7	20	0	0	0	2	0	1	36
Σ	11	39	23	42	1	2	5	8	2	2	135
ÖSSZES	19	50	35	51							

1. táblázat. Az egyes műveletek alkalmazásának száma
a különböző műfaji kategóriákban

5. Az eredmények tárgyalása

Ez a szakasz bemutatja az adatokból levonható következtetéseket, felvázolja az adatok által kirajzolt tendenciákat, számba veszi az egyes műfajok között megfigyelhető különbségeket, majd rámutat a műveleti duettek alkalmazásával kapcsolatos jelenségekre is.

5.1 Jellemző tendenciák

A legutolsó, az előfordulásokat az alapműveletek szintjén összesítő sorból látható, hogy a vizsgált 135 filmcím egészét tekintve a két leggyakrabban előforduló alapművelet a módosítás (51 előfordulás) és a fordítás volt (50 előfordulás). Továbbá egy műfajon belül leggyakoribb (az 1. táblázatban szürkével jelölt) műveletként jelenik meg a TRL 8 alkalommal, a MOD 5 alkalommal, míg a SUB csupán 4 alkalommal, a TRF pedig 1 alkalommal. Még szembeötlőbb ez a különbség akkor, ha csak azokat a legnagyobb számosságú (vagyis leggyakoribb) műfajokat tekintjük, amelyekben legalább 7 vizsgálati egység szerepel (ld. 2. táblázat). Ebben az esetben egy-egy műfajon belül a leggyakoribb művelet a TRL és a MOD 4-4 alkalommal, a SUB mindössze 1 alkalommal, míg a TRF egyszer sem. A két táblázat alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a vizsgálati halmazon a TRL és a MOD alkalmazása a legjellemzőbb.

	TRF	TRL	SUB	MOD	TRF TRL	TRF SUB	TRF MOD	TRL SUB	TRL MOD	SUB MOD	Σ
akció	0	1	1	5	1	1	2	1	0	1	13
filmdráma	7	12	3	4	0	0	1	0	1	0	28
horror	0	4	1	2	0	0	0	0	0	0	7
kalandfilm	0	5	1	1	0	0	0	1	0	0	8
krimi	1	2	2	2	0	0	0	0	0	0	7
thriller	1	4	3	6	0	0	2	0	0	0	16
vígjáték	1	5	7	20	0	0	0	2	0	1	36
Σ	11	39	23	42	1	2	5	8	2	2	135
ÖSSZES	19	50	35	51							

2. táblázat. Az egyes műveletek alkalmazásának száma a leggyakoribb műfaji kategóriákban

5.2. Műfajok közötti különbségek

Az egyszerűség kedvéért tekintsük megint csupán a leggyakoribb műfajokat (2. táblázat). Az egyes műfajokon belül összevetve a műveletek alkalmazásának előfordulásait azt találjuk, hogy vannak viszonylag egyenletes eloszlású műfajok, ahol az alkalmazási számok aránylag egyenletesen oszlanak meg több művelet között anélkül, hogy bármelyik műveletet egyértelműen dominánsnak tekinthetnénk. Ilyen például a krimi és a thriller műfaja. Vannak másrészt olyan műfajok, amelyekben egy-egy művelet kirívó

(50% körüli vagy azt meghaladó) dominanciája jellemző. Ilyen például a filmdráma, a horror és a kalandfilm, melyeket leginkább a TRF használata jellemez, illetve a vígjáték, melyet a MOD kimagasló dominanciája tesz érdekessé. Figyelemre méltó továbbá a TRF-nek a többi műfajhoz képest magas relatív gyakorisága a filmdráma műfajában.

5.3. Egyéb megfigyelések

Megfigyelhető, hogy a teljes vizsgálati halmazon belül a tizenhat műfaj közül csak hétben nem találunk példát műveleti duettek alkalmazására, ami ezen kombinált eljárások viszonylagos gyakoriságáról árulkodik, sőt, van három olyan műfaj, az epizódfilm, a kísérleti film és a sci-fi, amelyben kifejezetten jellemző a használatuk.

6. Az eredmények magyarázata

Az alábbi kérdésekre keressük tehát a választ: (1) Mi okozza azt, hogy a TRF és a MOD a két legjellemzőbb művelet? (2) Miért van az, hogy a filmdráma, a horror és a kalandfilm műfajában a TRF, míg a vígjáték műfajában a MOD a legjellemzőbb művelet? (3) Mivel magyarázható a TRF magas gyakorisága a filmdráma műfajában, a műveletei duettek gyakorisága az epizódfilm, a kísérleti film és a sci-fi műfajában? (4) Végül pedig: hogyan lett a *Shanghai* városnévből *London* egyik vizsgálati egységünk magyar fordításában?

6.1. Tendenciák magyarázata

A TRF alkalmazásának jellemzősége nem meglepő, ha figyelembe vesszük a következőket. Minthogy a fordítás célja az, hogy ideális esetben a forrásszöveg által biztosítottakkal azonos, vagy legalábbis azokhoz hasonló kontextuális hatásokat eredményezzen, egy feltételezett elsődleges (vagy ahhoz közeli) kommunikációs helyzetben ez akkor következhet be, ha a kontextuális feltevéseket a célnyelvi olvasó a forrásszöveg logikai tartalmából levezethető analitikus feltevésekkel megegyező feltevésekkel kombinálja, vagyis ha a célnyelvi megnyilatkozás logikai tartalma megegyezik a forrásnyelvi tartalommal. Így például a *Pirates of the Caribbean* angol címnek kiváló magyar megfelelője *A Karib-tenger kalózái*, ami az eredetivel megegyező logikai tartalmat hordoz, s a megfelelő premisszákkal kombinálva ugyanolyan módon, ugyanakkora feldolgozási erőfeszítés mellett implikálja a film műfaját (kalandfilm) és tartalmát. További példák a TRF alkalmazására (zárójelben mindenütt az eredeti angol cím szerepel):

Vitathatatlan (Undisputed), amerikai, német akciófilm

A vonzás szabályai (The Rules of Attraction), amerikai filmdráma

Szellemhajó (Ghost Ship), amerikai horror
Kapj el, ha tudsz! (Catch Me If You Can), amerikai kalandfilm
Egy veszedelmes elme vallomásai (Confessions of a Dangerous Mind), amerikai kémfilm
Hogyan veszítsünk el egy pasit 10 nap alatt? (How to Lose a Guy in 10 Days), amerikai romantikus vígjáték

De vajon mi áll a MOD gyakoriságának hátterében? A módosítást akkor érdemes alkalmazni, amikor sem az eredeti kifejezés logikai tartalmának, sem az enciklopédikus tartalmának megőrzése révén nem biztosítható a célnyelvi megnyilatkozás relevanciája a célnyelvi olvasó számára. Mit jelent a relevancia egy filmcím esetében? Egy filmcím akkor releváns, ha arra lehet következtetni belőle, hogy a filmet érdemes megnézni. Egy másodlagos kommunikációs helyzetben, amikor a célnyelvi olvasó kognitív környezete nem teszi lehetővé az eredeti kontextus rekonstruálását, vagy ez túlzottan nagy erőfeszítést igényelne, nem célszerű arra törekedni, hogy a célnyelvi cím ugyanazon a módon legyen releváns, mint az eredeti. Ebben az esetben észszerű megelégedni azzal, hogy ha másképpen is, mint az eredeti, de legyen releváns. Ilyen értelemben például a magyar *Veszett vad* éppoly releváns, mint az angol eredeti *The Hunted*. Nem nehéz kitalálni, hogy egy akciófilm címéről van szó. Hasonló megfontolásokból alakulhatott át az angol *Who is Cletis Tout?* A magyarban *Baklövészetté*. Itt a fordításban alkalmazott szójáték azt a kontextuális implikációt eredményezi, hogy a cím egy filmvígjátékot azonosít, melyben valamilyen hibáról lesz szó, és fejeverek is szerepet kapnak a történetben. További példák:

A szövetség (League of Extraordinary Gentlemen), amerikai akciófilm
Birtokviszony (The Safety of Objects), amerikai filmdráma
Merülés a félelembe (Below), amerikai horror
Rabold a nőt! (The Abduction Club), angol, ír kalandfilm
Az igazság órája (City by the Sea), amerikai krimi
Mostohám a zsánerem (Tadpole), amerikai vígjáték

6.2. Műfajok közötti különbségek magyarázata

A fentiek szerint, ha a filmdráma, a horror és a kalandfilm műfajában a TRL a legjellemzőbb művelet, ez azért van, mert ezen műfajok esetében alapvetően egy elsődleges kommunikációs helyzettel számolhatunk. Ez azt is magában foglalja, hogy az e műfajba sorolható filmek címadásának jellemző módjára (mondhatnánk normáira) vonatkozó feltevések a forrásnyelvi olvasó, illetve a célnyelvi olvasó kognitív környezetében nem különböznek lényeges módon egymástól. És tényleg: *A vonzás szabályai* éppolyan releváns cím lehet egy filmdráma számára, mint a *The Rules of Attraction*, *A Szellemhajó*

éppolyan releváns cím egy horrorfilm számára, mint a *Ghost Ship*, és a *Kapj el, ha tudsz!* éppolyan releváns kalandfilm-cím, mint a *Catch Me If You Can*.

Mi a helyzet a filmvígjátékokkal? Itt felfedezhető egy alapvető különbség az angol és a magyar címadási szokások között: míg az angol címek jellemzően explicit módon, vagyis explikatúráik révén (is) kommunikálnak, addig magyar megfelelőik sokkal inkább implikatúrákra építenek, még hozzá olyanokra, melyek humoros hatást keltenek. Jellemző például a szójátékok vagy az elferdített kifejezések alkalmazása. Ha feltesszük tehát, hogy ezek a címadási szokások megfeleltethetők az olvasók kognitív környezetében olyan feltevéseknek, amelyek arra vonatkoznak, hogy egy filmvígjáték címe milyen módon éri el relevanciáját, akkor itt kultúraspecifikus feltevésekkel és ebből adódóan egy másodlagos kommunikációs helyzettel állunk szemben, amelyben a fentebb tárgyaltak szerint természetes a MOD alkalmazása. Az alábbi példák jól szemléltetik ezt a helyzetet:

Birkanyírás (Barbershop), amerikai vígjáték
Hajó a vége (Boat Trip), amerikai vígjáték
Ki nevel a végén? (Anger Management), amerikai vígjáték
Nem férek a bőrödbe (Freaky Friday), amerikai vígjáték
Szakítópróba (Just Married), amerikai vígjáték
Több a sokknál (Bringing Down the House), amerikai vígjáték

6.3. Egyéb eljárások

A TRF viszonylagos gyakorisága a filmdráma műfajában könnyen magyarázható: leginkább annak köszönhető, hogy e címek között sok olyan van, amely egy személynevből áll, a személynevek pedig alapesetben egyszerű átvittel kerülnek a célnyelvi szövegbe (ld. Vermes 2003). Példák a következők:

Frida (Frida), amerikai filmdráma
Gerry (Gerry), amerikai filmdráma
Ken Park (Ken Park), amerikai filmdráma
Lantana (Lantana), ausztrál filmdráma
Max (Max), magyar, német, angol, kanadai filmdráma
Miranda (Miranda), német, angol filmdráma

Tekintsük most a kombinált eljárásokat. Az alábbi három címben a TRF és a három másik alaplételem összekapcsolására látunk példákat. TRF+MOD: *Dogville – A menedék* (angol eredeti: *Dogville*), TRF+TRL: *Daredevil – A fenegyerek (Daredevil)* és TRF+SUB: *Naqoyqatsi – Erőszakos világ*. Az elsőben a fordító a kisváros nevét átviszi,

ami – mint láttuk – megszokott eljárás, de kiegészíti egy kifejezéssel, amelynek tartalma implikálja a film cselekményét. A magyarázat erre ismét a célnyelvi és a forrásnyelvi olvasók kognitív környezete által tartalmazott, a címek relevanciájára vonatkozó feltevések közötti különbség lehet. A második címben nem világos az átvitel oka, ám annyi bizonyosnak tűnik, hogy mivel az eredeti cím logikai tartalmát a cím második elemében egyébként is explicálja a fordító, csakis valamilyen enciklopédikus tartalom megőrzésének szándéka állhat a háttérben. A harmadik példa ellenben teljesen érthető. Itt újra egy korábbi, *Koyaanisqatsi – Kizökkent világ* címmel vetített filmmel meglevő kapcsolatra vonatkozó implikált premissza a motiváció.

Hasonlóképpen kapcsolódnak egymáshoz a *Tíz perc – Cselló* (*Ten Minutes Older: The Cello*, 2003) és a *Tíz perc – Trombita* (*Ten Minutes Older: The Trumpet*, 2002) című filmek. A cím második elemét mindkét esetben ténylegesen fordítja a fordító. Az első elemnél azt figyelhetjük meg, hogy a 2003-as film esetében csak behelyettesítődik a korábbi filmre utaló kifejezés (*Tíz perc*), a 2002-es film címét azonban módosítani kell tekintenünk, mivel ez esetben nem látszik, hogy valamely enciklopédikus feltevés megőrzése motiválná a logikai tartalom megváltozásával járó megoldást.

Ismét egy korábbi filmre vonatkozó enciklopédikus feltevés megőrzésének szándéka látható a *Doktor Szöszki 2* (*Legally Blonde 2: Red, White and Blonde*) címe első (a ketőspontot megelőző) elemének behelyettesítésében. A cím második része viszont hiányzik, vagyis módosul. Ennek oka csakis az lehet, hogy a fordító úgy vélte, a második címelem logikai vagy enciklopédikus tartalmának megőrzése nem tenné relevánsabbá a magyar címet. Miért? Ha jól gondolom, az eredeti kifejezés kontextuálisan implikál egy humoros feltevést az amerikai nemzeti színek, a nemzeti ügyek és a szőke főhős nő közötti összefüggésről. Minthogy az amerikai nemzeti színekre vonatkozó premissza valószínűleg nincs, vagy csak igen gyengén van jelen a magyar olvasó kognitív környezetében, ennek a kultúraspecifikus feltevésnek az aktiválása túlzottan nagy erőfeszítést igényelne a célnyelvi olvasótól, s ezzel csökkentené a cím relevanciájának mértékét.

Saját fordítói gyakorlatomból is emlékszem egy esetre, amikor két művelet kombinációja eredményezett releváns megoldást. A *Condorman* című amerikai vígjátékot fordítottam magyarra, amelynek címe elég nyilvánvaló módon implikált valamely kapcsolatot a Superman- és a Batman-jellegű, képregényhősöket életre keltő filmekkel. Hogy ez a kontextuális feltevés hozzáférhető maradjon, a film magyar változata a *Condorman – A keselyűember* címet kapta.

6.4. A sanghaji rejtély

Vessünk egy pillantást a SUB műveletre. A behelyettesítésre tipikus példák az alábbiak: *Volt egyszer egy Mexikó* (*Once Upon a Time in Mexico*) és *A Gyűrűk Ura – A két torony*

(*The Lord of the Rings: The Two Towers*). Felmerülhet a kérdés, hogy ezeket a megoldásokat miért tekintem behelyettesítésnek, miért nem inkább tényleges fordításnak, hiszen logikai tartalmuk megegyezik az angol eredetivel. A válasz az, hogy bár ez a megjegyzés helytálló, ezekben az esetekben a logikai tartalmak megegyezése véletlenszerűnek tekinthető abban az értelemben, hogy ez a két cím oly módon válik relevánssá, hogy kontextuálisan implikálja az adott film kapcsolatát egy másik műalkotással. Ez az első esetben egy film (*Volt egyszer egy Vadnyugat*), a második esetben pedig egy könyv (J. R. R. Tolkien közismert klasszikusa). Tehát a fordító szándéka egyik cím esetében sem a logikai tartalom megőrzése volt, hanem a megfelelő implikált premisszák (kontextuális feltevések) biztosítása.

Hasonló példákat látunk a *Még egy kis pánik* (*Analyze That*) és a *Tökös csaj* (*The Hot Chick*) esetében, ahol a behelyettesítés célja szintén a korábbi filmekhez fűződő kapcsolat jelzése: az előbbi esetében ez a *Csak egy kis pánik* (*Analyze This*), míg az utóbbi esetében két korábbi film: *Tök alsó* (*Deuce Bigalow: Male Gigolo*) és *Tök állat* (*The Animal*).

És ezt a gondolatmenetet követve magyarázatot találunk a vizsgálatot inspiráló rejtélyre is: *Shanghai* pontosan ezen okból válik *Londonná* a *Shanghai Knights* című film *Londoni csapásként* magyarított címében, ugyanis e film egy korábbi Jackie Chan-mozi folytatása, amelynek magyar címe *Új csapás* volt (*Shanghai Noon*). Itt tehát szintén az motiválta a fordító döntését, hogy egy implikált premisszát kívánt megőrizni, mely a filmnek egy korábbi filmhez való kapcsolatára vonatkozik, és ehhez szüksége volt a *csapás* kifejezésre, mely az előzmény címére közvetlenül utal vissza, amiből már következett a cselekmény helyszínének, Londonnak a megjelenése a címben. (Az már egy másik kérdés, hogy milyen indokok tették szükségessé az előző rész magyar címében az eredetihez képest megfigyelhető módosítást.)

Egy további, némileg különböző példa a SUB alkalmazására a *Nem fenékgig tejfel* (*This is Not a Love Song*) cím. Itt is egy implikált premissza megőrzése motiválta a cím fordítóját, ebben az esetben azonban egy idiomatikus kifejezés által hordozott enciklopédikus feltevésről van szó, nem pedig művek közötti kapcsolatokról.

7. Konklúziók

Hogy milyen módon, milyen fordítói megoldások alkalmazásának eredményeképpen érheti el az optimális hasonlóságot a célnyelvi cím, leginkább azon múlik, hogy elsődleges vagy másodlagos kommunikációs helyzetben dolgozik a fordító. Elsődleges kommunikációs helyzetben a TRF és a TRL, másodlagos kommunikációs helyzetben a SUB és a MOD alkalmazása lehet a legcélravezetőbb. Arra is láttunk példákat, hogy

a kommunikációs helyzetek dinamikus váltakozása akár egy címen belül is eredményezheti a különböző eljárások kombinált alkalmazását.

Általában véve úgy tűnik, hogy az átvitel és a fordítás műveletének alkalmazását elsősorban a kontextuális hatások megőrzésének szándéka, míg a behelyettesítés és a módosítás alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés mértékének optimalizálására irányuló törekvés motiválja. Megállapítható, hogy a két szélsőséges forma, a TRF és a MOD közül az átvitel nem más, mint a direkt idézés sajátos esete egy kétnyelvű kommunikációs aktuson belül, a módosítás pedig tekinthető az eredeti tartalmak elhallgatásának vagy a másodlagos kommunikációs helyzetnek megfelelő kiigazításának.

Megfigyelhettük azt is, hogy bár esetenként felszíni azonosság állhat elő műveletek, például a SUB és a TRL között (pl. *The Quiet American* → *A csendes amerikai*), a fordítónak mindig azt kell vizsgálnia, a célnyelvi közönség kognitív környezetét tekintve mely tartalmak megőrzése vezet releváns eredményre. Vagyis arról kell döntenie, hogy a forrásnyelvi kifejezés logikai és enciklopédikus tartalma közül mindkettőt, csak egyiket vagy egyiket sem áll *szándékában* megőrizni a fordításban a relevancia elvével összhangban az adott kommunikációs helyzetnek megfelelően.

Egy másodlagos kommunikációs helyzetet számos tényező okozhat. Ezek egyike lehet, ha a forrásnyelvi kifejezés egy olyan enciklopédikus feltevést aktivál a forrásnyelvi olvasóban, amelyet a célnyelvi szövegben alkalmazott megfelelő nem képes aktiválni a megnyilatkozás relevanciáját hátrányosan nem befolyásoló módon (ld. pl. a *Legally Blonde* esetét). Egy másik eshetőség az, hogy a forrásnyelvi olvasó és a célnyelvi olvasó eltérő háttérfeltevéseket hoznak magukkal a filmcímek relevanciájának (valószínűleg a legtöbb esetben nem tudatos) értékelési folyamatába. Erre példa a filmvígjátékok esete, ahol a magyar nyelvű filmcímek, mint láttuk, erősebben építenek a humoros implikaturákra, mint az angol filmcímek. Itt tehát a forrásnyelvi és a célnyelvi közönség kognitív környezete eltérő feltevéseket tartalmaz. Hogy az efféle háttérfeltevéseket normáknak nevezzük vagy valami másnak, nem túl fontos kérdés. Ami lényeges, hogy a fordítónak mindig tisztán kell látnia, milyen feltevéseket tartalmaz a célnyelvi olvasó kognitív környezete, és ezek mennyiben különböznek a forrásnyelvi olvasó kognitív környezetében levő feltevésektől. A jelen tanulmányhoz hasonló vizsgálatok segíthetnek abban, hogy világosabban lássuk ezeket a különbségeket.

Irodalom

- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Vermes Albert 2003. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. *Across Languages and Cultures* 4.1: 89–108.
- Wilson, Deirdre 1992. Reference and Relevance. *UCL Working Papers in Linguistics* Vol. 4. London: Department of Phonetics and Linguistics, University College London. 165–191.

A NEOLOGIZMUSOK FORDÍTÁSÁRÓL

1. Bevezetés

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy mihez kezdett Douglas Adams *Life, the Universe and Everything* című regényének magyar fordítója a könyv kilencedik fejezetében felbukkanó neologizmusokkal, mint amilyen például a *floppet* vagy a *globber*, amelyek a szövegre annyira jellemző verbális humor eszközei. Az elemzést a Sperber és Wilson (1986), illetve Gutt (1991) által megalkotott relevanciaelméleti kereten belül kidolgozott fogalmi apparátussal végzem, amelyet korábbi írásaimban (pl. Vermes 2003) a tulajdonnevek, illetve a kulturálisan kötött kifejezések fordításának vizsgálatában alkalmaztam.

2. Fordítási műveletek

Négy alapvető fordítási műveletet különböztetek meg. A tulajdonnevek és a kultúraspecifikus kifejezések fordítási kérdéseit taglaló korábbi munkáimban ezeket az eljárásokat átvitel, (tényleges) fordítás, behelyettesítés és módosítás néven vezettem be. Úgy tűnik azonban, hogy e terminusok használata – mivel köznyelvi jelentésük nem pontosan azt fedi le, amilyen jelentéssel én terminusként használtam őket – félrevezető lehet, és ezért talán szerencsésebb ezek helyett az általánosabb és ugyanakkor az alkalmazott fogalmi keret szempontjából is pontosabb *teljes transzfer* (TT), *logikai transzfer* (LT), *enciklopédikus transzfer* (ET) és *zéró transzfer* (ZT) terminusok használata. E műveleteket az egyes lexikai egységekhez társított logikai (L) illetve enciklopédikus (E) jelentéselemek négy lehetséges konfigurációja segítségével definiálom aszerint, hogy mely tartalmak őrződnek meg a fordításban. A fenti műveleteket ezek szerint a következőképpen határozhatjuk meg: TT [+L, +E]: a célnyelvi megfelelő ugyanazzal a releváns logikai és enciklopédikus tartalommal bír, mint az eredeti. LT [+L, -E]: a célnyelvi egység ugyanazzal a logikai tartalommal bír, mint az eredeti, miközben az enciklopédikus tartalom megváltozik. ET [-L, +E]: a célnyelvi egység ugyanazzal a releváns enciklopédikus tartalommal bír, mint az eredeti, miközben a logikai tartalom megváltozik. Végül ZT [-L, -E]: a forrásnyelvi egységnek mind a logikai, mind az enciklopédikus tartalma módosul a fordításban.

3. A neologizmus fordíthatóságának kérdése

Amennyiben a lefordíthatatlanság fogalmát szűken értelmezzük, a catfordi nyelvi lefordíthatatlanság kategóriáját alkalmazva (Catford 1965: 94), akkor a neologizmusokat lefordíthatatlannak kell tekintenünk. Bizonyos értelemben a nyelvi jelek tényleg lefordíthatatlanok egy másik nyelvi rendszer jeleire, sőt még ugyanannak a nyelvnek más jeleire is. Azonban már Catford is megjegyzi, hogy a fordíthatóság és fordíthatatlanság közötti határvonal nem éles, inkább könnyebben vagy nehezebben lefordíthatóságról kell beszélnünk (Catford 1965: 93). Albert (2005: 43) szerint „a fordíthatatlanság *elméleti* [...] kategória, a kód, a *langue* inherens tulajdonsága, míg párja, a fordíthatóság *gyakorlati kategória*, a szöveg, a *diszkurzus* inherens sajátossága.” Adott szöveggörnyezetben tehát minden elem fordíthatónak tekinthető, még hozzá többféleképpen fordíthatónak: „a fordíthatatlanság bizonyos szempontból egyenlő a *sokféleleképpen* fordíthatósággal” (Albert 2005: 38).

A kérdés tehát, amely itt engem foglalkoztat nem az, hogy miért nem fordítható egy neologizmus, hanem az, hogy az adott szöveggörnyezetben milyen lehetőségek vannak a lefordítására. Hogy egy adott kontextusban miképpen fordítható egy neologizmus, az nyilván több tényezőtől is függ, például attól, hogy milyen szövegről van szó, milyen céllal készül a fordítás, ki lesz a célszöveg olvasója, és attól is, hogy milyen funkciót lát el a szövegben a neologizmus. A vizsgált irodalmi szövegben elsődleges funkciójuk a szöveg humoros hatásának fokozása, vagyis a verbális humor (VH) eszközei. Lendvai (1999: 34) szerint a „VH játékszabálya a normaszegés, amely humoreffektust (legtöbbször: nevetést) okoz. A VH ugyanakkor olyan nyelvészeti kísérletnek is tekinthető, amelyben a beszélő azt ‘teszteli’, milyen szemantikai hatást vált ki a hallgatóban a normától való eltérés”. A fordítónak azt kell megállapítania, hogy mi a VH pragmatikai célja, vagyis hogy milyen feltevéseket kívánhatott kommunikálni általa a szerző, majd el kell döntenie, hogy az adott kommunikációs helyzetben lehetséges-e továbbítani e feltevéseket a célnyelvi olvasó felé, és ha igen, milyen módon.

Tisztáznunk kell, hogy milyen értelemben tekinthető nyelvi normaszegésnek a neologizmusok alkalmazása, vagyis hogy miben áll a neologizmus természete. Newmark (1988: 140) szerint a nemlétező, pontosabban még nem elfogadott lexikai egység, vagyis a *neologizmus* definiálható „újonnan alkotott lexikai egységként vagy olyan lexikai egységként, mely új jelentésre tesz szert”. Az utóbbiak többnyire nem kultúrához kötöttek és nem szakkifejezések, és fordításukra egy már létező célnyelvi szót, illetve egy tömör funkcionális vagy leíró kifejezést alkalmazhatunk. Az újonnan alkotott szavak, írja Newmark, egy közismert hipotézis szerint sosem teljesen újak: vagy morfológiai úton hozzuk létre őket, vagy pedig hangfestő, illetve szinesztézikus jellegűek. Az ilyen új szavak többsége márkanév, s így áttemelhető a célnyelvi szövegbe. Általában

a szépirodalomban bármelyféle neologizmust újra kell alkotni: a képzett szavakat a célnyelv ekvivalens morfémaiból, a hangfestő szavakat pedig a célnyelv analóg hatását biztosító fonémáiból (Newmark 1980: 142–143).

A neologizmusoknak tehát praktikusán négy csoportját különböztethetjük meg: (a) új tulajdonnevek, (b) létező lexikai egységek új jelentéssel, (c) morfológiailag képzett új lexikai egységek és (d) új hangfestő lexikai egységek (ahol a (b), (c) és (d) kategóriákba a nem tulajdonnévi funkciójú elemek tartoznak). A Newmark által javasolt fordítási megoldások: (a) átvitel, (b) létező szóval fordítás vagy körülírás, (c) morfémiás fordítás és (d) fonémikus fordítás.

4. Adatok

Az adatokat a regény 9. fejezetéből gyűjtöttem ki. Java részüket (a teljesen új lexikai egységeket) jelentésük angol nyelvű meghatározásával együtt tartalmazza az alábbi lista, amelynek forrása az interneten elérhető *Squornshellous Swamptalk* fantáziánévű „szótár”, amely a regényben szereplő Squornshellus Zéta nevű bolygón élő mocsári „matracok”-nak nevezett lényekkel kapcsolatos kifejezéseket gyűjti össze (kiemelés az eredeti szerint):

fllolop (v.) Jump around, in an excited kind of way.

flur (v.) To display astonishment and awe.

flurble (n.) A sympathetic gesture, sigh or comment.

floopily (adv.) In the manner of something which is floopy.

floopy (adj.) Something along the lines of being jumpy and/or enthusiastic.

globber (v.) This is the noise made by a live, swamp-dwelling mattress that is deeply moved by a story of personal tragedy. It could be an equivalent to a gasp.

glurry (v.) The equivalent of getting goosebumps or a shiver when getting excited or thrilled by something.

gup (v.) Mattresses gup when they are excited. Could be related to glurry and willomy.

lurgle (v.) Could be the equivalent of ”pissing ones pants”, or other display of fear and loathing.

quirrule (v.) To ask or question in a mattresslike manner.

vollue (v.) Its usage appears to be equivalent to ”say”.

voon (v.) Something mattresses say (or wurf) when they are emotionally moved by something, in both a positive and negative manner. In some contexts it can be compared to our ”Wow”.

willomy (v.) See glurry.

wurf (v.) To say or utter. Mattresses are known to wurf "Voon" when commenting on something profound.

	TT	LT	ET	ZT
tulajdonnév			Hollop: Hollop	
			Sanvalvwag: Sanvalvwag	
			Zem: Zem	
			Squornshellous: Squornshellus	
	Maximegalon: Maximegalon			
lexikai egység új jelentéssel		mattress: matrac		
morfológiailag képzett új lexikai egység		hyperbridge: hiperhíd		
		ion-buggy: ionbricska		
		mattresslike: matracos		
új lexikai egység			flopp: zsuppog	
			floopily: csullogva	
			floopy: csullogó	
			flur: csöp	
			globber: nyeccsen	
			glurry: nyeccsen	
			vollue: kartyog	
			willomy: micsong	
				flodge: toccsan
				flurble: gurgulázás
				glurry: borzong
				gup: felcuppán
				lurgle: szörcsög
			quirrul: hüledezik	
új lexikai egység				voon: fúú, uff
				willomy: remeg
				wurf: mond

1. táblázat: A neologizmusok négy típusára alkalmazott fordítói műveletek

Ez a lista azonban nem teljes: hiányzik belőle egyrészt a *fledge* alak, másrészt pedig hiányoznak belőle a tulajdonnévi funkciójú elemek, illetve az új jelentéssel felruházott létező lexikai egységek és a morfológiailag képzett új lexikai egységek. A listát ezekkel az elemekkel kiegészítve, a vizsgált műben a különböző típusú neologizmusok fordítására alkalmazott műveleteket az 1. táblázat foglalja össze. Az eredeti kifejezést a kettőspont után követi a célnyelvi változat.

Azt figyelhetjük meg, hogy tulajdonnevekre az enciklopédikus transzfer illetve teljes transzfer, az új jelentést kapó lexikai egységekre és a morfológiailag képzett lexikai egységekre a logikai transzfer, a teljesen új lexikai egységekre pedig részben az enciklopédikus transzfer és részben a zéró transzfer műveletét alkalmazta a fordító. A megfigyelések értékelését és magyarázatát a következő szakaszban végzem el.

5. Elemzés

A könyvbeli neologizmusok jelentésszerkezetét megvizsgálva a következőket látjuk. Az (a) csoportbeli egységek jellemzően enciklopédikus tartalmuk révén relevánsak, de előfordul, hogy leíró jellegű logikai tartalommal is rendelkeznek. A (b) csoportba tartozó egység új logikai tartalom közlésére szolgál a forrásszövegben. A (c) csoportban található összetett vagy képzett egységek megőrzik komponenseik logikai tartalmát, mivel nem-idiomatikus képződmények. Végül a (d) csoportbeli egységek a forrásszöveg kontextusában logikai tartalmat is nyerhetnek, de ez esetleges, és elsősorban nem ezáltal, hanem a hangszimbolikájuk által biztosított enciklopédikus tartalom révén közvetítik a szerző információs szándékát.

5.1. Tulajdonnevek

Három alcsoportba oszthatjuk őket. Az elsőbe a *Hollop*, *Sanvalvwag* és *Zem* nevek tartoznak, amelyeknek nincs értékelhető logikai tartalma ($L = \emptyset$), van viszont enciklopédikus tartalmuk, pontosabban feldolgozás közben létrejön az enciklopédikus tartalom: $E = \{(1)\}$, ahol (1) EZ A NÉV CSAK EBBEN A REGÉNYBEN LÉTEZIK. (1) megőrzését a fordító úgy valószínűsítette meg, hogy egyszerűen átírta (eredeti formában áttemelte) a neveket. (Az esetleges további enciklopédikus tartalmak ugyanígy a szövegértelmezés folyamatában jönnek létre, mind a forrás-, mind a célnyelvi szövegben, ezért külön nem foglalkozom velük.) Az alábbiakban bemutatok néhány példát a szövegből (zárójelben a kérdéses részek oldalszáma a forrásnyelvi szövegben illetve a célnyelvi szövegben):

The mattress globbered. This is the noise made by a live, swamp-dwelling mattress that is deeply moved by a story of personal tragedy. The word can also, according to *The Ultra-Complete Maximegalon Dictionary of Every Language Ever*, mean the noise made by the Lord High **Sanvalwag** of **Hollop** on discovering that he has forgotten his wife's birthday for the second year running. (44) → A matrac megnyeccsent. Ezt a hangot a mocsárlakó matracoknál valami személyes tragédia szokta kiváltani. Az *Összes Létező és Valaha Létezett Nyelv Ultrakomplett Maximegalon Szótára* szerint ezt a hangot adta ki a **hollopi** Nagy **Sanvalwag** Őfelsége is, amikor rájött, hogy már két éve rendszeresen elfeledkezik az asszony születésnapjáról. (52)

'My name,' said the mattress, 'is **Zem**.' (44) → – A nevem **Zem** – folytatta a matrac. (52)

'Some of us are killed, but all of us are called **Zem**, so we never know which and globbering is thus kept to a minimum. Why are you walking in circles?' (45) → Néhányunkat megölik, de mivel mindnyájunkat **Zemnek** hívják, hát nem tudjuk, melyikönket, és így a legritkább esetben nyeccsenünk meg. De miért körözöl folyton? (53)

A második csoportba a *Squornshellous* név tartozik. Itt $L = \emptyset$ és $E = \{(1), (2)\}$, ahol (2) EZ EGY BOLYGÓ NEVE. (2) megőrzése érdekében a fordításban a név végződése *-us* lett, mivel ez a latin végződés gyakran előfordul csillagászati objektumok nevében, és használatával a fordítónak sikerült (2)-t könnyebben hozzáférhetővé tennie a célnyelvi olvasó számára. Ezáltal, mivel csökken a szükséges feldolgozási erőfeszítés nagysága, növekszik a kifejezés relevanciája.

... for the meaning of the word 'vollue', buy a copy of **Squornshellous** Swamptalk at any remaindered bookshop, or alternatively buy *The Ultra-Complete Maximegalon Dictionary*, as the University will be very glad to get it off their hands and regain some valuable parking lots... (45) → ... hogy a „karttyog” szó jelentését megértsd, végy egy *Squornshellusi Mocsárnyelv* c. könyvet bármelyik eladhatatlan könyvek raktárában, vagy akár egy *Ultrakomplett Maximegalon Szótárt*; az Univerzum (*sic!*) nagyon hálás lesz, hogy megszabadulnak tőle és értékes parkolóhelyeket nyernek ezáltal... (53)

Excitement gripped the mattress. It had never heard of speeches being delivered on **Squornshellous** Zeta, and certainly not by celebrities. (46) → A matracot elfogta az izgalom. Sohasem hallott még beszédeket a **Squornshellus** Zétán, pláne nem hírességek szájából. (55)

A harmadik csoportot a *Maximegalon* szó alkotja, amely egy egyetem, illetve az egyetemen szerkesztett gigantikus méretű szótár neve. Logikai tartalma: L = {MAXI, MEGA}, és enciklopédikus tartalma: E = {(1), (3), (4)}, ahol (3) A MAXI ÉS A MEGA MORFÉMÁK KOMBINÁCIÓJA ERŐSEN TÚLZÓ ALAKOT EREDMÉNYEZ ÉS (4) AZ -ON VÉGZŐDÉS TUDOMÁNYOS KIFEJEZÉSEKBE SZOKOTT MEGJELENNI. A három morféma a magyarban is használatos, és ugyanaz a tartalmuk, így a név átírásával ebben az esetben megvalósítható volt a teljes jelentéstranszfer.

The mattress globbered. This is the noise made by a live, swamp-dwelling mattress that is deeply moved by a story of personal tragedy. The word can also, according to *The Ultra-Complete Maximegalon Dictionary of Every Language Ever*, mean the noise made by the Lord High Sanvalwag of Hollop on discovering that he has forgotten his wife's birthday for the second year running. (44) → A matrac megnyeccsent. Ezt a hangot a mocsárlakó matracoknál valami személyes tragédia szokta kiváltani. *Az Összes Létező és Valaha Létezett Nyelv Ultrakomplett Maximegalon Szótára* szerint ezt a hangot adta ki a hollopi Nagy Sanvalwag Őfelsége is, amikor rájött, hogy már két éve rendszeresen elfeledkezik az asszony születésnapjáról. (52)

'I sense a deep dejection in your diodes,' it vollued (for the meaning of the word 'vollue', buy a copy of Squornshellous Swamptalk at any remaindered bookshop, or alternatively buy *The Ultra-Complete Maximegalon Dictionary*, as the University will be very glad to get it off their hands and regain some valuable parking lots), 'and it saddens me. (45) → – Mély levertséget észlelek a diódáidban – kartyogott (hogy a „kartyog” szó jelentését megértsd, végy egy *Squornshellusi Mocsárnyelv* c. könyvet bármelyik eladhatatlan könyvek raktárában, vagy akár egy *Ultrakomplett Maximegalon Szótárt*; az Univerzum (*sic!*) nagyon hálás lesz, hogy megszabadulnak tőle és értékes parkolóhelyeket nyernek ezáltal), és ez mélységesen elsomorít. (53)

5.2. Létező lexikai egységek új jelentéssel

Ebben a kategóriában mindössze egyetlen elemünk van, mégpedig a *mattress* szó, amely a regény kontextusában új logikai tartalmat vesz magára: a szövegben egy távoli bolygón élő különös mocsári élőlény megnevezésére szolgál, amelyből (talán nem meglepő módon) fekhelyet készítenek. Ez nyilván a kifejezés eredeti jelentésének metaforikus kiterjesztése, s mivel ennek a kiterjesztésnek a magyar nyelvben sincs semmi akadálya, a fordító dolga csak a forrásnyelvi szó logikai tartalmának megőrzése volt, amit a szó magyar „szótári ekvivalensének” alkalmazásával ért el. A kérdéses elem az alábbi szövegrészletekben bukkan fel a regényben:

‘My name,’ said the **mattress**, ‘is Zem.’ (44) → – A nevem Zem – folytatta a **matrac**. (52)

The **mattress** f lolloped around. This is a thing that only live **mattresses** in swamps are able to do, which is why the word is not in more common usage. (44) → A **matrac** körbezsuggogta. Ezt csakis a mocsári **matracok** képesek csinálni, ezért a szó nem valami elterjedt. (52)

The **mattress** globbered. This is the noise made by a live, swamp-dwelling **mattress** that is deeply moved by a story of personal tragedy. (44) → A **matrac** megnyeccsent. Ezt a hangot a mocsárlakó **matracoknál** valami személyes tragédia szokta kiváltani. (52)

‘Voon,’ said the **mattress**. (45) → – Fúú – jegyezte meg a **matrac**. (53)

‘Consider it made, my dear friend,’ flurbled the **mattress**, ‘consider it made.’ (45) → – Vedd úgy, hogy már bebizonyítottad, kedves barátom – gurgulázott a **matrac**. (53)

The **mattress** could feel deep in his innermost spring pockets that the robot dearly wished to be asked how long he had been trudging in this futile and fruitless manner, and with another quiet flurble he did so. (46) → A **matrac** rugói legmélyén érezte, hogy jólesne a robotnak, ha megkérdezné, mióta vánszorog ilyen hiábavalóan és eredménytelenül, s ezt egy újabb gurgulázás kíséretében meg is tette. (54)

The **mattress** was much impressed by this and realized that it was in the presence of a not unremarkable mind. (46) → A **matrac** le volt nyűgözve, és rádöbbsent, hogy nem akármilyen lángész társaságában van. (54)

Excitement gripped the **mattress**. (46) → A **matracot** elfogta az izgalom. (55)

‘A bridge?’ quirruled the **mattress**. (47) → – Hidat? – hüledezett a **matrac**. (55)

The **mattress** flurred and glurried. (48) → A **matrac** csöpött és nyeccsent egyet. (56)

Suddenly, a moment later, the robots were back again for another violent incident, and this time when they left, the **mattress** was alone in the swamp. (48) → Egy pillanat múlva a robotok hirtelen újból megjelentek, s mikor távoztak, a **matrac** egyedül maradt a mocsárban. (57)

5.3. Morfológiailag képzett új lexikai egységek

Ide a *hyperbridge*, *ion-buggy* és *mattresslike* szavak tartoznak. Az első kettő összetétel, a harmadik képzéssel jött létre. Mivel a két összetétel jelentése is kompozicionális, a fordítónak csak a komponens morféma logikai jelentését kellett visszaadnia a megfelelő célnyelvi elemek használata révén.

‘There was a bridge built across the marshes. A cyberstructured **hyperbridge**, hundreds of miles in length, to carry **ion-buggies** and freighters over the swamp.’ (47) → – A láp fölé egy hidat építettek. Egy kiberszerkezetű, több száz mérföld hosszú **hiperhidat**, hogy **ionbricskák** és tehervagonok közlekedhessenek rajta a mocsár fölött. (55)

You should be more **mattresslike**. (45) → Sokkal **matracosabbnak** kéne lenned. (53)

5.4. Új lexikai egységek

Ezek a lexikai egységek két alcsoportot alkotnak. Az elsőbe a *fllolop*, *floopily*, *floopy*, *flur*, *globber*, *glurry*, *vollue* és *willomy* szavak tartoznak, amelyeket enciklopédikus transzferrel fordított a fordító. E szavaknak nincs forrásnyelvi logikai tartalma, vagyis $L = \emptyset$. Enciklopédikus tartalmuk pedig a következő feltevésekből áll össze: $E = \{(1), (5)\}$, ahol (5) EZ EGY HANGFESTŐ SZÓALAK. Véleményem szerint (5) annak a következménye elsősorban, hogy e szavak mindegyike tartalmazza a /l/ hangot, amely likvida lévén folyadékokkal, illetve folyadékban vagy hasonló közegben való mozgással, esetleg ehhez hasonló mozgással kapcsolatos asszociációkat kelthet az olvasóban. Következésképpen itt az enciklopédikus transzfer elérhető úgy, ha a fordító egy hasonlóképpen üres logikai bejegyzéssel bíró hangfestő megfelelőt alkalmaz a célnyelvi szövegben. Pontosán ez történt, amikor a fordító a *zsuppog*, *csullogva*, *csullogó*, *csöp*, *nyeccsen*, *nyeccsen*, *kartyog*, *micsong* célnyelvi alakok megalkotásával próbálta rekonstruálni az eredeti szóalakok enciklopédikus tartalmát:

The mattress **flloloped around**. This is a thing that only live mattresses in swamps are able to do, which is why the word is not in more common usage. It **flloloped** in a sympathetic sort of way, moving a fairish body of water as it did so. (44) → A matrac **körbezsuppogta**. Ezt csakis a mocsári matracok képesek csinálni, ezért a szó nem valami elterjedt. Együttérzőn **zsuppogott**, ily módon tetszetős méretű víztömeget mozgatva meg. (52)

He **flloloped** around in astonishment and alarm. (48) → Döbbenet és riadtan **zsuppogott**, és valósággal szörcsögött a félelemtől. (57)

Strangely enough, the dictionary omits the word ‘**floopily**’, which simply means ‘in the manner of something which is **floopy**’. (45) → Különös módon kihagyták a szótárból a „**csullogva**” szót, melynek jelentése a következő: „valami **csullogó** dolghoz hasonló módon”. (53)

The mattress **flurred** and **glurried**. It **floloped**, gupped and **willomied**, doing this last in a particularly **floopy** way. (48) → A matrac **csöpött** és **nyeccsent** egyet. **Zsuppogott**, cuppant és **micsongott**, ez utóbbit meglehetősen **csullogva** tette. (56)

The mattress **globbered**. This is the noise made by a live, swamp-dwelling mattress that is deeply moved by a story of personal tragedy. (44) → A matrac **megnyeccsent**. Ezt a hangot a mocsárlakó matracoknál valami személyes tragédia szokta kiváltani. (52)

‘I sense a deep dejection in your diodes,’ it **vollued**... ‘We live quiet retired lives in the swamp, where we are content to **flolop** and **vollue** and regard the wetness in a fairly **floopy** manner. Some of us are killed, but all of us are called Zem, so we never know which and **globbering** is thus kept to a minimum. Why are you walking in circles?’ (45) → – Mély levertséget érzek a diódáidban – **kartyogott**... – Mi nyugodtan és visszavonultan élünk mocsarainban, ahol boldogan **zsuppogunk** és **kartyogunk**, és **csullogva** elviseljük a nedvességet. Néhányunkat megölik, de mivel mindnyájunkat Zemnek hívják, hát nem tudjuk, melyikönket, és így a legritkább esetben **nyeccsenünk** meg. De miért köröszöl folyton? (53)

Hogy a *globber* és *glurry* elemeket miért „magyarította” a fordító egyazon módon, a *nyeccsen* alak segítségével, azt csak találgatni lehetne.

A másik alcsoportban a *flodge*, *flurble*, *glurry*, *gup*, *lurgle*, *quirrul*, *voon*, *willomy* és *wurf* szavakat találjuk, amelyeknek ugyanaz a releváns jelentéstartalma, mint a fenti kifejezéseknek, ám ezeket a fordító a valóságban létező (vagyis konvencionális) magyar szóalakokkal helyettesítette. Vagyis: egyrészt kitöltött logikai bejegyzéssel látta el őket, másrészt ezzel párhuzamosan az enciklopédikus tartalmuk is megváltozott, hiszen eltűnt belőle egy fontos feltevés: (1). Ezt az eljárást tehát zéró transzfernek kell tekintenünk.

The effort was too much, and it **flodged back** into its pool, deluging Marvin with smelly mud, moss and weeds. (47) → Aztán kimerülten **visszatoccsant** a mocsárba, tetőtől talpig beborítva Marvint bűdös latyakkal, moszattal és gizgazzal... (55)

‘Consider it made, my dear friend,’ **flurbled** the mattress, ‘consider it made.’ (45) →
– Vedd úgy, hogy már bebizonyítottad, kedves barátom – **gurgulázott** a matrac. (53)

The mattress could feel deep in his innermost spring pockets that the robot dearly wished to be asked how long he had been trudging in this futile and fruitless manner, and with another quiet **flurble** he did so. (46) → A matrac rugói legmélyén érezte, hogy jólesne a robotnak, ha megkérdezné, mióta vánszorog ilyen hiábavalóan és eredménytelenül, s ezt egy újabb **gurgulázás** kíséretében meg is tette. (54)

Water splattered off it as a thrill **glurried across** its back. (46) → Fröcskölt a víz, ahogy háta **végigborzongott**. (55)

It **gupped**. (46) → **Felcuppant**: ... (54)

‘A bridge?’ **quirruled** the mattress. (47) → – Hidat? – **hüledezett** a matrac. (55)

‘**Voon**,’ said the mattress. (45) → – **Fúú** – jegyezte meg a matrac. (53)

‘**Voon**,’ it **wurfed** at last. ‘And it was a magnificent occasion?’ (48) → – **Ufff** – **mondta** végül. Emlékezetes esemény volt? (56)

Suddenly, a moment later, the robots were back again for another violent incident, and this time when they left, the mattress was alone in the swamp. He floloped around in astonishment and alarm. He almost **lurgled** in fear. He reared himself to see over the reeds, but there was nothing to see, just more reeds. (48) → Egy pillanat múlva a robotok hirtelen újból megjelentek, s mikor távoztak, a matrac egyedül maradt a mocsárban. Döbbsenten és riadtan zsupogott, és valósággal **szörcsögött** a félelemtől. (57)

Hogy (1) valóban fontos feltevés, az véleményem szerint világosan kiderül a fejezet utolsó két mondatából:

„He reared himself to see over the reeds, but there was nothing to see, just more reeds. He listened, but there was no sound on the wind beyond the now familiar sound of half-crazed etymologists calling distantly to each other across the sullen mire” (48). → Kinyújtózott, hogy a nádason túlra nézzen, de ott semmi látnivaló nem volt: se robot, se csillogó híd, se úrhajó, csak nád nád hátán. Fülelt egy kicsit, de a szél csak a már ismert hangokat sodorta tova: félőrült nyelvészek kiáltoztak egymásnak a komor sártengeren át. (57)

E mondat relevanciája az (1) feltevés újra és újra történő aktiválásán múlik, aminek révén (1) végül viszonylag stabil premisszává válik a fejezetben. Így az a tény, hogy a fordításban (1) kevesebb alkalommal aktiválódik, gyengíti ennek a mondatnak a relevanciáját, és következésképpen csökkenti a humoros hatást.

Érdekes, hogy a *glurry* és a *willomy* alakok mindkét alcsoportban felbukkanak, vagyis egyes esetekben enciklopédikus transzferrel, más esetekben pedig zéró transzferrel adta őket vissza a célnyelvi szövegben a fordító:

Water splattered off it as a thrill **glurried across** its back. (46) → Fröcskölt a víz, ahogy háta **végigborzongott**. (55)

The mattress was much impressed by this and realized that it was in the presence of a not unremarkable mind. It **willomied along** its entire length, sending excited little ripples through its shallow algae-covered pool. (46) → A matrac le volt nyűgözve, és rádöbbsent, hogy nem akármilyen lángész társaságában van. Egész hosszában **végigremegett**, izgalmas kis fodrokat keltve ezzel sekély, algás tavacskaájában. (54)

The mattress flurred and **glurried**. It floloped, gupped and **willomied**, doing this last in a particularly floopy way. (48) → A matrac csöpött és **nyeccsent** egyet. Zsuppogott, cuppant és **micsongott**, ez utóbbit meglehetősen csullogva tette. (56)

Hogy ennek mi lehetett az oka, arra vonatkozólag biztosat nemigen lehet kijelenteni. Talán szerepet játszott ebben az is, hogy némelyik mikrokontextusban, amelyben e kifejezések megjelennek, található olyan lexikai elemek, amelyek valamennyire leszűkítik az értelmezési lehetőségeket (*a thrill glurried across its back, willomied along its entire length*), míg másutt nincsenek ilyenek. Mindenesre ezek a megoldások bizonyos veszteséget okoznak a célnyelvi szövegben.

6. Összefoglalás

A fordítás ideális esete nyilván az, amikor a forrásnyelvi szöveg minden releváns logikai és enciklopédikus tartalma megmarad a fordításban, aminek révén esély van arra, hogy a célnyelvi szöveg ugyanazokat a kontextuális hatásokat eredményezze, mint a forrás-szöveg. Ez az, amit Gutt (1991: 163) *direkt fordításnak* nevez. Ennek legkézenfekvőbb módja az, ha a fordítás az eredeti szöveg teljes átírása, *transzliterációja* (v.ö. Tarnóczy 1966: 363). Ez azonban rendes körülmények között kétségtelenül erősen csökkentené

a szöveg relevanciáját, hiszen fordításra épp azért van szükség, mert a célnyelvi olvasó nem rendelkezik a forráskód ismeretével. Emellett sok esetben a feldolgozáshoz szükséges kontextuális feltevésekkel sem rendelkeznek, és rövidtávon ezen feltevések elsajátításának kényszere jelentősen megnövelné a feldolgozáshoz szükséges erőfeszítés mértékét. Ezt a szélsőséges módszert nem tekinthetjük tehát a fordítás alapesetének, de azt láttuk, hogy a forrásszöveg bizonyos egységei fordíthatók ily módon. Például azon tulajdonnevek esetében, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek nyelvi tartalommal (ilyenek pl. a *Sanvalwag*, *Hollop* és *Zem* nevek a vizsgált szövegünkben) a transliteráció (amit ez esetben nevezhetünk egyszerűen átvitelnek is) mint fordítási művelet jól működik a teljes transzfer eszközeként.

Más neologizmusok esetében, ha nem is beszélhetünk nyelvi tartalomról a szokott értelemben, a forrásnyelvi szöveg kontextusában kialakulhat valamely új enciklopédikus tartalom. A jelentéstartalom ilyenén kialakulásának ténye önmagában is lehet releváns oly módon, hogy e feltevés szükséges elemét képezheti a kontextusnak. Ezért ilyen esetekben éppen ennek az enciklopédikus feltevésnek a megőrzése lehet a fordító elsőrendű célja, hiszen ezáltal biztosítható a fordítás optimális hasonlósága az eredetivel.

A fentiek értelmében az elemzett szövegben előforduló neologizmusokat tekinthetjük akár sajátos, a forrásnyelvi szöveg univerzumában létező reáliakifejezéseknek is. A reáliák fordítása – Valló (2000: 45) szavaival élve – elsősorban nem nyelvi, hanem inkább kontextusteremtési probléma. Más szóval itt a fordítónak az a legfontosabb feladata, hogy aktiváljon bizonyos kontextuális feltevéseket, amelyekre az adott szövegrész relevanciájának kidolgozásához szüksége van az olvasónak.

A fordítás optimális relevanciájának biztosításához a fordítónak tisztában kell lennie azzal is, hogy milyen háttérfeltevések hozzáférhetők a célnyelvi olvasó számára. Következésképp döntéseit mindig a tágabb értelemben vett kontextusra, azaz a célnyelvi olvasó kognitív környezetére való tekintettel kell meghoznia. Végso soron azonban az, hogy milyen konkrét döntések születnek, nem vezethető le semmilyen kommunikáció- vagy fordításelméletből, mert ezt a fordító saját kognitív környezete határozza meg. Mivel különböző fordítók különböző kognitív környezetekben látnak ugyanazon szöveg fordításához, egyet kell érteni azzal a meglátással, hogy a célszöveg csak egy a lehetséges változatok közül (Lendvai 1999: 42).

Források

- Adams, Douglas 1982. *Life, the Universe and Everything*. London and Sidney: Pan Books.
- Adams, Douglas 1993. *Az élet, a világmindenség meg minden*. Fordította Kollárik Péter. Budapest: Gabo Könyvkiadó.
- Madvid 2001. Squornshellous Swampstalk. http://everything2.com/index.pl?node_id=952470

Irodalom

- Albert Sándor 2005. A fordíthatóság és a fordíthatatlanság határán. *Fordítástudomány* VII.1: 34–49.
- Catford, John Cunnison 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Lendvai Endre 1999. Verbális humor és fordítás. *Fordítástudomány* I.2: 33–43.
- Newmark, Peter 1988. *A Textbook of Translation*. New York and London: Prentice Hall.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Tárnóczi Lóránt 1966. *Fordítókalauz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Valló Zsuzsanna 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* II.1: 34–49.
- Vermes Albert 2003. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. *Across Languages and Cultures* 4.1: 89–108.

II.
KULTURÁLIS KÜLÖNBSÉGEK ÁTHIDALÁSA
IRODALMI FORDÍTÁSBAN

A RELEVANCIAELMÉLET ALKALMAZÁSA A KULTÚRASPECIFIKUS KIFEJEZÉSEK FORDÍTÁSÁNAK VIZSGÁLATÁBAN

1. Bevezetés

E tanulmány azt tűzi ki célul, hogy Esterházy Péter *Hrabal könyve* című regényének (Judith Sollosy által készített) angol fordítását elemezve bemutassa, mi történik a fordítás folyamatában a kultúraspecifikus (hagyományosan *kulturális reáliáknak* nevezett) kifejezésekkel (vagyis azokkal a kifejezésekkel, melyek a célnyelvi olvasó számára nem, vagy csak közvetetten hozzáférhető tartalmakat hordoznak), rendszerezze az adatokat, és a relevanciaelmélet keretein belül kísérletet tegyen az eredmények magyarázatára. Az adatok leírására a fordító által alkalmazott megoldások között négy alapvető műveleti kategóriát különíték el, melyek magából az elméleti keretből következnek, s ezeket az adott elmélet fogalmi rendszerén belül definiálom.

E kategóriák a következők: az egyszerű *átvitel*, a tényleges *fordítás*, a releváns enciklopédikus tartalmat megőrző *behelyettesítés* és a jelentést teljesen megváltoztató *módosítás*. Az adatok elemzésével a következő kérdésekre keresem a választ: (1) Hogyan érhető tetten a fordítói stratégia a kultúraspecifikus kifejezések esetében alkalmazott fordítási műveletekben? (2) Milyen módon magyarázható egy adott művelet alkalmazása egy adott kontextusban?

Az eredmények azt sugallják, hogy a fordítói stratégia nyomon követhető a műveletek szintjén, amennyiben a műveletek megválasztását a másodlagos kommunikációs helyzetben alapvetően befolyásolják a fordító által követett stratégiai megfontolások, melyeket a célnyelvi szöveg tágabb kontextusa részének tekinthetünk.

Tanulmányom egyik alapvető feltevése az, hogy a fordítás a rámutató-következtető (*ostensive-inferential*) kommunikáció nyelvek közötti interpretatív (vagyis értelmező) formája (Sperber és Wilson 1986, valamint Gutt 1991 alapján). A relevanciaelméleti keretet a következő szakasz ismerteti röviden, a 2.2-es szakasz tárgya pedig a fordítás mint interpretáció, illetve a fordítás kontextusa. A 3. szakasz tisztázza, hogy mit értek *kultúra* illetve *kultúraspecifikus kifejezés* alatt. A 4. szakasz bemutatja az esettanulmányban alkalmazott fordítási műveleti kategóriákat, és ezzel összefüggésben tárgyalja a fordítói stratégiák kérdését, az 5. szakasz pedig az esettanulmány eredményeit ismerteti.

2. Elméleti háttér

2.1. Rámutató-következtető kommunikáció és relevancia

A rámutatás (*ostention*) és a következtetés (*inference*) a kommunikáció két egymást kiegészítő és feltételező aspektusa. A kommunikáció folyamatában a kommunikátor egy stimulust hoz létre, amely kommunikációs szándékára utal, a kommunikáció vevője, célközönsége pedig e stimulust felhasználva próbál következtetni a kommunikátor információs szándékaira, vagyis az átadni kívánt üzenetre.

Általában véve az egyén csak akkor szentel figyelmet egy stimulusnak, ha feltételezi, hogy az valamilyen módon releváns számára. Így amikor a kommunikátor létrehoz egy stimulust annak szándékával, hogy egy bizonyos feltevéshez közvetítsen a közönség felé, akkor ezzel mintegy ígéretet tesz arra, hogy a stimulus egyrészt a kívánatos hatásokat fogja eredményezni, másrészt pedig arra is, hogy ezek elérése nem fog a feltétlenül szükségesnél több erőfeszítést igényelni a közönségtől. Ez a követelmény a rámutató-következtető kommunikáció alapelve, amelyet Sperber és Wilson (1986) a *relevancia elvé*-nek nevez, és így definiál: „Minden rámutató kommunikációs aktus saját optimális relevanciájának feltevését is kommunikálja” (Sperber és Wilson 1986: 158)¹, ahol az *optimális relevancia* azt jelenti, hogy a stimulus olyan *kontextuális hatások*at eredményez, melyek érdekesek a közönség figyelmére, továbbá pedig hogy ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy *feldolgozási erőfeszítést*.

Kontextuális hatás akkor keletkezik, amikor egy kontextusban az új információ bizonyos módosulásokat okoz: megerősít vagy felvált egy régebbi feltevést, illetve ha egy meglévő kontextuális feltevéssel együttesen valamilyen kontextuális implikációt eredményez. A stimulusnak egy adott kontextusban történő feldolgozásához szükséges erőfeszítés számos tényező függvénye. Wilson (1992: 174) szerint ezek közül a három legfontosabb: a stimulus komplexitása, a kontextus hozzáférhetősége és annak a következtetési erőfeszítésnek a mértéke, mely a stimulus kontextuális hatásainak, vagyis az általa eredményezett feltevéseknek a kimunkálásához az adott kontextusban szükséges.

A relevanciaelméletben feltevésen fogalmaknak egy strukturált halmazát értjük. Egy fogalom jelentése két részből tevődik össze. A fogalomhoz tartozik egy igazságfüggvény jellegű *logikai bejegyzés*, amely lehet teljesen definitív, részben kitöltött, de akár üres is, valamint egy *enciklopédikus bejegyzés*, mely a fogalommal társított különbözőféle (propozicionális és nem-propozicionális) reprezentációkat tartalmaz (pl. személyes vagy kulturális hiteket). A fogalomhoz csatlakozhat még egy lexikai bejegyzés is, mely a hozzá tartozó természetes nyelvi egységről tartalmaz fonológiai, morfológiai, szintaktikai és

¹ A szakirodalmi idézeteket a tanulmány szerzője fordította magyarra.

kategoriális információt (Sperber és Wilson 1986: 83–93). A három különböző jellegű információ (lexikai, logikai és enciklopédikus) a memória különböző helyein tárolódik.

Egy feltevés tartalma ebben az elméleti keretben az általa tartalmazott fogalmak logikai bejegyzéseinek függvénye, a feltevés feldolgozásának kontextusát pedig, legalábbis részben, e fogalmak enciklopédikus bejegyzései biztosítják (Sperber és Wilson 1986: 89). Nyilvánvalóan a kontextus részét alkothatják olyan feltevések is, melyeket a kommunikációs aktus során korábban feldolgozott megnyilatkozások eredményeztek, valamint olyan egyéb feltevések is, melyeket a nyelvi vagy más érzékszervi stimulusok aktiválnak a közönség *kognitív környezetében*, mely nagyjából az általuk táplált háttérfeltevések és fizikai környezetük függvénye (Sperber és Wilson 1986: 39).

2.2. Fordítás és kontextus

Egy megnyilatkozás értelmezése tehát azt jelenti, hogy a közönség a stimulust egy kontextuális feltevéshalmazzal (a szűk értelemben vett *kontextussal*) kombinálva következtet a kommunikátor által szándékolt jelentésre. Hogy ez bekövetkezzen, a közönségnek a kommunikátor által feltételezett kontextust kell használnia, máskülönben félreértelmezheti a stimulust, és így a kommunikáció kudarcot vallhat. Amikor teljesül a fenti feltétel, *elsődleges kommunikációs helyzet*ről beszélünk, amikor pedig a közönség által használt kontextuális feltevések halmaza eltér a kommunikátor által szándékolttól, azt *másodlagos kommunikációs helyzet*nek nevezzük (Gutt 1991: 73). Ez utóbbinak a kialakulását valószínűvé teszi például, ha a kommunikátor és a kommunikációs aktus célközönsége két különböző szociokulturális közeg (tágabb értelemben vett kontextus) képviselői, vagyis amikor jelentős különbség van a háttérfeltevéseik és a körülményeik, vagyis *kognitív környezet*eik között. Ilyen helyzet állhat elő például fordítás során, s ekkor a célközönség által a fordítás alapján kidolgozott interpretáció különbözni fog attól, amit az eredeti kommunikátor a forrásnyelvi megnyilatkozásával közvetíteni szeretett volna.

Két megnyilatkozás (vagy bármely egyéb propozicionális formával rendelkező reprezentáció) között akkor áll fenn interpretációs hasonlóság, ha a két reprezentáció analitikus és kontextuális implikációinak (vagyis *explikatív*áinak és *implikatív*áinak) halmaza legalább részben átfedi egymást egy kontextusban (Wilson és Sperber 1988: 138). A fordítást tehát olyan kommunikációs aktusnak tekinthetjük, amely a másodlagos kontextusban olyan információs szándékot, vagyis üzenetet kommunikál, amely az adott körülmények között a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutatja az eredetivel. Vagyis a relevancia elve a fordításban az *optimális hasonlóság* feltevéseként nyilatkozik meg: a fordítás „(a) feltételezhető interpretációs hasonlóságban áll az eredetivel [...] és (b) e hasonlóság mértéke összhangban áll az optimális relevancia feltevésével” (Gutt 1991: 101). Más szavakkal: a fordításnak oly módon kell hasonlítania az eredetire, hogy

egyrészt megfelelő kontextuális hatásokat biztosítson, másrészt pedig úgy kell megformálni, hogy a szándékolt interpretáció elérése ne igényeljen a közönségtől indokolatlanul nagy feldolgozási erőfeszítést.

Nyilvánvaló, hogy interkulturális helyzetekben nagyon ritka az, amikor az eredeti kontextus rendelkezésre áll a célnyelvi kultúrában is. Ez akkor lehetséges talán, ha a két nyelvi közösség elég sokáig osztozott ugyanazon a földrajzi, politikai és gazdasági környezeten ahhoz, hogy eltűnjenek a nagyobb kulturális különbségek. A legtöbb esetben azonban a másodlagos kontextus eléggé nagymértékben különböző lesz ahhoz, hogy ezzel kizárja a lehetőségét a teljes interpretációs hasonlóságnak, annak az ideális esetnek, amit Gutt *direkt fordítás*nak nevez, vagyis amikor a fordítás „azt célozza, hogy lehetővé váljon az eredetileg szándékolt interpretáció nyelvek közötti helyreállítása” (Gutt 1991: 163). Ebből viszont az következik, hogy interkulturális helyzetekben az alapértelmezés nem a direkt, hanem az *indirekt fordítás*, amely a részleges interpretációs hasonlóság különböző fokozatait foglalhatja magába.

3. Kultúra és kultúraspecifikus kifejezések

Mint hogy a fordításról mint a kultúrákat összekötő folyamatról beszélünk, helyénvalónak tűnik, hogy ezen a ponton tisztázzuk, mit is értünk a *kultúra* és *kultúraspecifikus* kifejezéseken. Néhány kutató, mint például Pym, egyenesen a fordítás fogalmának segítségével definiálják magát a kultúrát: „Elegendő egy kultúra határait azon pontokként meghatározni, ahol az átvett szövegeket (intralingválisan vagy interlingválisan) le kell fordítani” (Pym 1992: 26). Így tehát a fordítást a kulturális különbségek indikátoraként is tekinthetjük. Jelen kognitív elméleti keretünkben ezek a különbségek véleményem szerint leginkább egyének csoportjait jellemző *közös kognitív környezetek* (*shared cognitive environment*), vagy méginkább mint e csoportokat jellemző *kölcsönös kognitív környezetek* (*mutual cognitive environment*) közötti különbségekként értelmezhetők, ahol a kölcsönös kognitív környezet olyan közös kognitív környezetet jelent, amelyben az is nyilvánvaló (*manifest*), hogy mely egyének osztoznak rajta (Sperber és Wilson 1986: 41). Ekkor a *kultúra* tágabb értelemben meghatározható úgy, mint azon feltevések halmaza, amelyek kölcsönösen nyilvánvalók egyének egy csoportja számára, a kulturális különbségek pedig ezen kölcsönösen nyilvánvaló feltevéshalmazok különbségei. Most tehát e különbségek természetét kell pontosabban megvizsgálnunk.

Vannak feltevések, melyeket valószínűleg minden ember egyformán táplál, mint hogy léteznek univerzálisan megfigyelhető jelenségek: MINDENKI MEGHAL EGYSZER vagy A NAP KELETEN KEL. (A feltevéseket kiskapitális betűtípussal jelölöm.) Más jelenségek nem

univerzálisak ilyen értelemben, és így olyan feltevéseket szülhetnek, amelyek – feltéve, hogy egy egész közösség osztja őket – kultúraspecifikusnak nevezhetők. A *kultúraspecifikusság* tehát azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének.

Triviális értelemben bármely, a közösség nyelvére illetve a nyelv által kifejezhető tartalmakra vonatkozó feltevés kultúraspecifikus, és ilyen értelemben bármely nyelvi kifejezés kultúraspecifikus. Hasznosnak tűnik azonban vizsgálatunk tárgyai közül kizárni a nyelvi rendszerre vonatkozó feltevéseket. Ezeken túlmenően azonban bármely kultúraspecifikus feltevés, és így bármely nyelvi formát öltő kifejezés, mely ilyen feltevéseket aktivál, nem-triviális értelemben releváns számunkra. Ezek azok a kifejezések, melyeket *kultúraspecifikus kifejezéseknek* fogok nevezni. (Nevezhetnénk őket kulturálisan kötött kifejezéseknek is, Duff 1981 terminusával).

Ezen a ponton szeretném röviden elmagyarázni, miért tartózkodom a *kulturális reália* kifejezés használatától. Klaudy (1994: 112) az alábbi módon határozza meg a fogalmat: „Jelentheti magát a tárgyat, azaz az egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyat, és jelentheti magát a szót, amivel ezt a tárgyat megnevezzük.” Ez utóbbi nyilvánvalóan egy kiterjesztett jelentése a terminusnak, amelyet a kifejezés könnyebbsége érdekében használhatunk, bár véleményem szerint ezzel kialakul annak a veszélye, hogy elmosódik a különbség a nyelv és a nyelv által kifejezhető dolgok között. Más szerzők azután más irányban terjesztik ki a terminus jelentését. Vlahov és Florin például (1980: 51, idézi Klaudy 1994: 113) a kulturális reáliák három csoportját különbözteti meg: földrajzi, néprajzi és társadalmi-politikai reáliák, amelyek többek között az alábbi kategóriákat foglalják magukba: geográfiai képződmények, endemikus növény- és állatfajok, ételek, italok, ruházat, foglalkozások, szerszámok, zene, hangszerek, ünnepek, szokások, csúfnevek, mértékegységek, közigazgatási egységek, szervezetek, intézmények, társadalmi mozgalmak, társadalmi osztályok, politikai szimbólumok, katonai rangok stb. A lista persze nem teljes, és nem is kell, hogy az legyen, de annyit azért megmutat, hogy a szerzők e terminust rendkívül tágan értelmezik, és hogy értelmezésükben a kultúra minden lehetséges aspektusát magába foglalja. Ily módon mégis elhomályosul egy perdöntő fontosságú szempont, mégpedig az, hogy végső soron ami bennünket igazából érdekel, az nem egy kultúra elemeinek hiánytalan leltára, hanem az, hogy mi teszi egyik kultúrát különbözővé a másiktól. Azt gondolom, hogy a *kultúraspecifikus* kifejezés sokkal jobban megvilágítja az alapvető gondolatot, miszerint a kultúrák között történő fordítás esetében a legfontosabb szempont ezeknek a kulturális kontextusoknak a különbsége és e különbségek számbavétele.

Ilyen értelemben osztom Valló (2000: 44) nézetét, aki szerint egy adott helyzetben bármi, ami valamiféle speciális jelentést hordoz a kommunikáció célközönsége számára,

kultúraspecifikusnak számít, és a kultúraspecifikusság kérdése csakis két nyelv közötti viszony tekintetében értelmezhető. Vagy pontosabban: két kognitív környezet viszonyának tekintetében. Éppen ezért nem hiszem, hogy szükséges volna elkészíteni a kultúrát meghatározó kategóriák teljes listáját. Ettől jóval fontosabbnak tartom, hogy képesek legyünk megbecsülni, bizonyos feltevések egy kontextusban hogyan járulnak hozzá egy megnyilatkozás relevanciájához, illetve hogy ezen feltevések esetleges hiánya miképp eredményezi egy bizonyos fordítási művelet alkalmazását egy másik kontextusban.

4. Fordítási műveletek és stratégiák

Mint fentebb láttuk, a relevanciaelmélet kétféle jelentéstípust társít egy nyelvi kifejezéshez: logikai illetve enciklopédikus tartalmakat. Attól függően, hogy a fordítás során a kifejezés tartalmából mely elemeket sikerül megőrizni, négy alapvető jelentéskonfigurációt (az eredeti forrásnyelvi kifejezés és fordítási ekvivalense közötti szemantikai viszonyt) különíthetünk el: (1) mind a logikai, mind az enciklopédikus tartalom (vagy legalábbis annak a kontextus szempontjából releváns része) megőrződik; (2) a logikai tartalom megőrződik, de az enciklopédikus nem; (3) a logikai tartalom megváltozik, de a releváns enciklopédikus tartalom megőrződik; és végül (4) mind a logikai, mind a releváns enciklopédikus tartalom elvész. A logikai tartalmat L-lel, az enciklopédikus tartalmat E-vel jelölve ezek a konfigurációk a következőképpen szemléltethetők: (1) [+L, +E], (2) [+L, -E], (3) [-L, +E] és (4) [-L, -E].

Deskriptív célokból ennek megfelelően a kultúraspecifikus kifejezésekkel kapcsolatban alkalmazott fordítási műveleteket négy alapvető kategóriába sorolhatjuk, melyeket a fentiek alapján a következőképpen definiálók:

(1) Az *átvitel* „olyan művelet, amelyben a CNY-i szöveg, vagyis inkább a CNY-i szöveg részei a FNY-ben érvényes értékkel bírnak: más szóval FNY-i jelentésük van (Catford 1965: 43, dőlt betűs részek az eredeti szerint). Ez tehát annak az esete, amikor a forrásnyelvi kifejezés teljes jelentése (beleértve a releváns logikai és enciklopédikus tartalmakat) változatlanul megőrzésre kerül a célnyelvi szövegben. Ha pontosítani akarnánk a művelet nevét, akkor a *teljes jelentésátvitel* terminust használhatnánk. Amennyiben kultúraspecifikus kifejezés fordításáról van szó, vagyis bizonyos fogalmak vagy enciklopédikus háttérfeltevések hiányáról a célnyelvi kultúrában, a teljes jelentésátvitel lehetősége nyilvánvalóan legalábbis kérdésessé válik. Hogy meg lehet-e oldani a problémát, az mindig az adott kontextusban dől el. Megoldás lehet például az, ha a fordító egy hiányzó kultúraspecifikus háttérfeltevést nyelvileg kifejtetté tesz, vagyis *explicitál* a célnyelvi szövegben. Megoldás lehet akár az is, amikor a forrásnyelvi kifejezést eredeti alakjában illeszti

be a célszövegbe, ami által lehetővé válik, bár nyilvánvalóan a célnyelvi olvasó által kifejezni szükséges feldolgozási erőfeszítés szintjének megnövekedése árán, olyan feltevések megőrzése a célszövegben, amelyek egyébként nem lennének hozzáférhetők a célnyelvi kulturális kontextusban.

(2) A szoros értelemben vett *fordítás* (tükörfordítás), amely az eredeti kifejezés valamely „szótári ekvivalensének” használatát jelenti a célszövegben (pl. magyar *ser* helyett angol *beer*). Relevanciaelméleti megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy az eredeti kifejezést olyan célnyelvi kifejezés váltja fel, amely az eredeti logikai tartalmát megőrizve ugyanazoknak a releváns analitikus implikációknak a számítását eredményezheti a célnyelvi szövegben, mint az eredeti kifejezés a forrásszövegben. Mivel azonban kultúraspecifikus kifejezések esetében az eredeti kifejezés tartalma definíció szerint különbözik a célnyelvi kifejezéstől (hiszen olyan esetekről beszélünk, ahol bizonyos kultúrához kötött feltevések hiányával állunk szemben), az eredeti kifejezés által eredményezett kontextuális implikációk abban az esetben nyerhetők csak vissza, ha a releváns kontextuális feltevések hiányát valamiképpen kompenzálja a fordító, vagy ha az olvasó hajlandó és képes némi többlet-erőfeszítés kifejtésére releváns többletimplikációk reményében.

(3) *Behelyettesítés*en azt az esetet értem, amikor a forrásnyelvi kifejezést olyan célnyelvi kifejezés helyettesíti, melynek más lehet ugyan a logikai tartalma, de az eredeti által hordozott releváns enciklopédikus feltevéseket valamilyen formában megőrzi. Itt az történik tehát, hogy például a fordító szükség szerint feláldoz bizonyos nem releváns analitikus implikációkat abból a célból, hogy bizonyos releváns kontextuális implikációkat megmentsen. Ez történhet oly módon, hogy az eredeti által hordozott releváns enciklopédikus tartalmat logikai tartalommal explicitálja a fordító (pl. magyar *keserves* helyett angol *lamenting song*), vagy úgy, hogy az eredeti enciklopédikus feltevés hozzáférhetőségét egy logikai tartalmában különböző célnyelvi kifejezés használatával biztosítja (pl. magyar *bagóért* helyett angol *for a song*). Nyilvánvaló, hogy ennek a műveletnek az alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés szintjének optimalizálására való törekvés motiválja.

(4) *Módosítás*nak azt az eljárást nevezem, melynek során az eredeti kifejezést a fordító egy logikailag és enciklopédikusan sem egyenértékű célnyelvi kifejezéssel váltja föl (pl. magyar *harisnyaszemfelszedő* helyett angol *shoe repair shop*). Ez esetben egyértelműen a feldolgozási erőfeszítés minimalizálásának igénye áll a háttérben.

Első ránézésre tehát úgy tűnik, hogy az átvitel és a fordítás műveletének alkalmazását elsősorban a kontextuális hatások megőrzésének szándéka, míg a behelyettesítés és a módosítás használatát elsősorban a feldolgozási erőfeszítés mértékének optimalizálására irányuló törekvés motiválhatja. Nyilvánvaló azonban, hogy annyiféle különböző kommunikációs helyzet és a fordítói döntéseket befolyásoló tényező létezik, hogy ez a meglátás semmiképpen nem tekinthető általános érvényűnek.

Ahogy néhány korábbi írásomban (pl. Vermes 2003) felvettem, a fordító által alkalmazott műveleteken keresztül képet kaphatunk az általa követett stratégiai elgondolásokról is. A szakirodalomban két alapvető *fordítói stratégia* megkülönböztetése szokásos, melyeket leginkább *honosító*, illetve *idegenítő* stratégiának nevezhetünk, aszerint, hogy a fordító miképpen közelíti meg a forrásszöveg és a befogadó kultúra viszonyát. Venuti szavaival élve, a honosítás egy asszimilációs megközelítés, mely a célnyelvi kultúra domináns értékeihez igazodik, míg az idegenítő stratégiát „az uralkodó hazai értékektől való eltérés által a nyelvi és kulturális különbségek megőrzésének törekvése motiválja” (Venuti 1998: 241). Ilyen értelemben egy honosító fordítás tipikusan megváltoztatja, vagy egyenesen eltünteti a célnyelvi kultúra számára idegen feltevéseket, annak érdekében, hogy a feldolgozási erőfeszítés szintjét viszonylag alacsonyan tartsa. Egy idegenítő fordítás viszont tipikusan ezek megőrzésére törekszik, ezáltal lehetővé téve olvasója számára az eredeti szöveg szándékolt interpretációjához való hozzáférést, még akkor is, ha ez nagyobb feldolgozási erőfeszítést követel az olvasótól. Könnyen észrevehető, hogy az idegenítő stratégia szoros kapcsolatban áll azzal, amit Gutt (1991) direkt fordításnak nevez, míg a honosító stratégia az indirekt fordítás kategóriájával hozható összefüggésbe, ezen összefüggések részletesebb vizsgálatába azonban a jelen tanulmányban nem vállalkozhatom.

Az is nyilvánvalónak tetszik, hogy az idegenítő stratégia megvalósításának eszköze a fordító kezében leginkább az átvitel és a fordítás, a honosító törekvés megvalósításának eszköze pedig elsősorban a behelyettesítés és a módosítás lehet. Ezen feltevések igazolására azonban csakis részletekbe menő vizsgálatok nyújthatnak alapot.

5. Esettanulmány: a fordítási műveletek szerepe a fordítói stratégia megvalósításában

A forrásszövegben előforduló kultúraspecifikus kifejezéseket célszövegbeli ekvivalensükkel (ld. Catford 1965: 27) együtt rögzítettem oly módon, hogy a többször is előforduló kifejezéseket csak akkor vettem többször is számításba, ha a célszövegben több különböző ekvivalensük volt megtalálható. Ezután a fordító által alkalmazott fordítási műveletek szerint szétválogattam, majd jelentésük alapján kilenc kategóriába soroltam be őket. A számszerű eredményeket az 1. táblázat tartalmazza.

Megjegyzendő, hogy a kategorizálás mint az adatok rendszerezésének eszköze, nyilván nem teljes és lezárt, de nem is szükséges, hogy az legyen, hiszen a 3. szakaszban kifejtettek szerint elméleti jelentőséggel nem bír.

	átvitel	fordítás	behely.	módosítás	ÖSSZES
személy	37	0	20	4	61
anyagi és szellemi termék	4	12	12	5	33
topográfia	17	4	11	0	32
munka és szabadidő	1	5	6	3	15
közigazgatás	2	4	6	1	13
situációséma	0	0	11	2	13
történelem	4	2	7	0	13
társas viszony	0	3	4	2	9
mértékegység	2	0	3	0	5
ÖSSZES	67	30	80	17	194

1. táblázat. Az egyes műveletek alkalmazásának száma a különböző kategóriákban

A leggyakrabban használt művelet a behelyettesítés (80 alkalom), ezt követi az átvitel (67), a fordítás (30) és végül a módosítás (17). Első látásra érdekesnek tűnik még a behelyettesítések és fordítások relatíve magas száma az anyagi és szellemi termékek kategóriáján belül, az átvitel és a behelyettesítés dominanciája a személyek illetve a topográfia kategóriáján belül, valamint a behelyettesítés szélsőséges dominanciája a situációséma kategóriában. Ahhoz azonban, hogy a számok mögé lássunk, először meg kell vizsgálnunk, mit tanulhatunk egy-egy konkrét példából.

5.1. Átvitel

Az átvitel műveletének használata dominál a személyek és a topográfia kategóriájában, melyek a legnépesebbek közé tartoznak a műben. Az ide sorolható kifejezéseket tekinthetjük a történet kulturális és fizikai színhelyének legfontosabb azonosítóiként, amelyeket kevés kivételtől eltekintve átvisz a fordító (vagy bizonyos esetekben behelyettesít), hogy biztosítsa a színhelyre vonatkozó háttérfeltételek hozzáférhetőségét. Egy extrém esetben még az utcanév köznévi elemét is átviszi a fordító (*Váci utca*), feltehetőleg abból az elgondolásból kiindulva, hogy ez az utca Budapest külföldiek által leginkább ismert helyeinek egyike, és így feltételezhető, hogy részét képezi a (műveltebb) célnyelvi olvasó kognitív környezetének is.

A kivételek vagy egyszerű hibák, mint látni fogjuk a módosítás kategóriájának tárgyalásakor, vagy a logikai tartalom relevanciájának köszönhetőek, mint néhány lefordított helynév esetében (pl. *Belváros* → *Inner City* vagy *Fekete-erdő* → *Black Forest*).

Bár jóval kisebb számban, más kategóriákban is találunk átvitt kifejezéseket (ld. pl. *ÁVÓ*), ám ezek is mind hozzájárulnak az eredeti fizikai, időbeli és kulturális színhelyre vonatkozó kontextuális feltevések megőrzéséhez, így joggal tekinthetők az idegenítő stratégia eszközeinek.

5.2. Fordítás

A fordítás művelete jó megoldásnak tűnik abban az esetben, amikor a kifejezés által eredményezett analitikus implikációk megőrzése fontosabb, mint az általa hordozott enciklopédikus tartalom, amely vagy nem ültethető át a célszövegbe anélkül, hogy számottevő feldolgozási erőfeszítés-igényt generálna, vagy pedig más módon kompenzálható. Ilyen példák a következők: *maga* → *you* és *önök* → *you*, amelyek esetében elvész a beszélő és a hallgató közötti viszony minőségére utaló enciklopédikus feltevés, továbbá *társadalmi munka* → *community work* és *tanács* → *council*, ahol, bár *maga* a fogalom ismerős lehet a célnyelvi olvasó számára, nyilvánvaló veszteség a szocializmus korszakára vonatkozó feltevések hiánya az angolban, amelyek azonban némi erőfeszítéssel visszanyerhetők, például az átvitel révén megőrzött globális kontextuális feltevések aktiválásával. Vannak másrészt olyan esetek, amikor a fordítás művelete egy új fogalmat vezet be a célnyelvi olvasó kognitív környezetébe. Erre példa a *paprikás krumpli* → *paprika-potato* kifejezés.

Egy érdekes példa azt is szemlélteti, hogy az egymással kombinált fordítási műveletek hogyan használhatók kultúraspecifikus implikaturák megőrzésére a kontextus alkalmas enciklopédikus feltevésekkel való bővítése által.

Volt cukrászda, két konkurens (1a) kocsmá, melyet mindenki a régi nevén hívott, a (2a) *Serház* meg a *Kondász* (az öreg *Kondász* még élt, asztala volt a sarokban, és pintenként rendelte a sört, amiről a gyakran cserélődő csaposok ritkán tudták, mennyi, *hát, fiacskám, egy* (3a) *korsó meg egy vágás!* [...]). (Esterházy 1990: 10, dőlt szedés az eredeti szerint)

There was a café of sorts and two rival (1b) taverns, which everyone called by their old names, the (2b) *Beerhall* and the *Kondász* (old man *Kondász* was still kicking, he had his own table in the corner and ordered beer by the pint, an unknown quantity for the succession of ever new barkeepers, *it's a* (3b) *pitcher and a dash, son!* [...]). (Esterházy 1993: 4)

Itt első pillantásra az a probléma, hogy a *ser* szó a (2a) *Serház* kifejezésben azt az enciklopédikus feltevést hordozza, hogy a kifejezés ódivatú, és az Osztrák–Magyar Monarchia régi szép időit idézi. (Ld. pl. a „Kaiser – a ser” reklámszlogent.) Mivel a könyv ezen

részében az író a múlt és a jelen egymásra rétegződését írja le, ennek a feltevésnek határozott kontextuális relevanciája van. Az angol (2b) *Beerhall* szó nem hordoz hasonló enciklopédikus tartalmat, így a kontextus ezen része elvész. Másrészt viszont a (1b) *tavern* kifejezés, összehasonlítva a (1a) *kocsma* szóval, éppen az ellenkező irányban tér el az eredetitől, vagyis olyan, a múltat felidéző feltevéseket aktivál, melyeket a magyar kifejezés nem. Ugyanezt vehetjük észre a (3b) *pitcher* és a (3a) *korsó* kifejezések összevetésekor. Ebben a példában azt látjuk tehát, hogy (1b) és (3b) szépen kompenzálja az (2b) által okozott veszteséget, így azt lehet mondani, hogy összességében, a teljes szakaszt tekintve, a releváns kontextuális implikációk megőrződnek.

5.3. Behelyettesítés

Amikor egy forrásnyelvi kifejezés olyan fogalomra utal, amely hiányzik a célnyelvi kultúra kontextusából, esetenként helyettesíthető egy olyan célnyelvi kifejezéssel, amely egy tőle különböző, azonban az eredetihez hasonló enciklopédikus tartalommal bíró fogalmat aktivál, s ezáltal biztosítani képes a megnyilatkozás egészének relevanciáját észszerű mértékű feldolgozási erőfeszítés mellett. A behelyettesítés eredményezheti a fogalom részleges (*parizer* → *bologna*) vagy teljes megváltozását ((szakszervezeti) *bélyeg* → (union) *dues*).

Nem meglepő az a tény, hogy a behelyettesítés művelete dominálja a szituációsémák kategóriáját, hiszen ezek a sémák mutatják, hogy egy kultúra tagjai hogyan kategorizálják a lehetséges helyzetek széles skáláját. Ez nyilvánvalóan egy olyan terület, ahol nagy eltérések mutatkoznak a különböző kultúrák között. Ráadásul ezek a sémák olyan mélyen gyökereznek az emberek gondolatvilágában, és olyan könnyen aktiválódnak a megfelelő kontextusban, hogy bármilyen változtatás bizonyosan nagymérvű feldolgozási erőfeszítés-többletet vonna maga után. Ebben az esetben nem a kifejezés logikai tartalma hordozza a releváns információt, hanem a kifejezés által aktivált enciklopédikus feltevések; ennél fogva a fordító majd minden esetben behelyettesíti ezeket az angol célnyelvi kultúrára jellemző sémákkal (*pofolegyszerű* → *simple as a pie*), vagyis honosítást hajt végre. Hasonló okokból a társas viszonyokra utaló kifejezések is gyakran behelyettesítődnek (*fiam* → *dear*).

Behelyettesíthetők továbbá azok a topográfiai nevek, melyeknek létezik megfelelője a célnyelvben (*Duna* → *Danube*). Itt az a lényeg, hogy a kifejezés referenciája invariáns maradjon, s mivel ezt nem a logikai tartalom határozza meg (amely egy tulajdonnév esetében akár üres is lehet), hanem az enciklopédikus tartalom, kevesebb feldolgozási erőfeszítést igényel a referens azonosítása a célnyelvi olvasó részéről, ha olyan kifejezés segíti ebben, amelynek az enciklopédikus tartalma könnyen hozzáférhető számára.

Ugyanezen okból a behelyettesítés uralkodó a teljes személynevek esetében is. Mivel a célnyelvi olvasó kognitív környezete nem tartalmazza azt a feltevést, hogy a magyarban

a vezetéknev megelőzi a keresztnévet, minden esetben az angolban megszokott fordított sorrendet használja a fordító (*Bárány Laci* → *Laci Bárány*), miközben a név elemeit eredeti alakban átviszi.

Némiképp hasonlít ehhez az az eset, amikor egy forrásnyelvi név olyan enciklopédikus feltevéseket hordoz a referenssel kapcsolatban, melyekhez csak a forrásnyelvi kultúra tagjainak van hozzáférése, s amelyeket a fordító logikai tartalomként explicitál (*Károlyi Mihály* → *former prime minister Károlyi*, *Petőfi* → *the poet Petőfi*). Ezzel feldolgozási erőfeszítést spórol meg az olvasó számára. Megjegyzendő azonban, hogy ez csak akkor igaz, ha feltételezzük, hogy a kifejtettebb, vagyis redundánsabb alak elősegíti a feldolgozást, ami itt valószínűnek tűnik, hiszen a kontextus egy részét teszi könnyebben hozzáférhetővé. Tudjuk azonban, hogy a nyelvi redundancia és a feldolgozási erőfeszítés mértéke közötti viszony nem minden esetben teljesen egyértelmű (ld. pl. Heltai és Juhász 2002: 56–58).

Hasonlóan érdekes példát nyújt az enciklopédikus tartalmak explicitálására az alábbi részlet:

(4a) Az, ami az amerikaiaknak a blues, az a magyaroknak a *keserves* – erre a felismerésre büszke volt, (5a) ezért, és nem másért, szerette jobban a kurucokat a labancoknál. (Esterházy 1990: 158, dőlt szedés az eredeti szerint)

(4b) The *keserves*, or lamenting song, means for the Hungarians what the blues does for Americans. He was proud of this discovery, (5b) and for this and for no other reason did he prefer the *Kurucz* to the *Labancz*. (6) The anti-Habsburg *Kurucz* soldiers knew how to cry into their wine, not like those pro-Habsburg *Labancz*. (Esterházy 1993: 139)

Itt a magyar *keserves*, *kuruc* és *labanc* kifejezéseket átviszi a fordító, ám egyúttal behelyettesítést is alkalmaz, amikor betoldja a *lamenting song* kifejezést a (4b) mondatba, illetve magát a (6) mondatot, amely a (4a) és az (5a) által aktivált implicit enciklopédikus feltevést teszi explicitté. E behelyettesítések célja nyilvánvalóan az, hogy a célnyelvi olvasó számára mérsékelt feldolgozási erőfeszítéssel hozzáférhetővé tegye azokat a kontextuális feltevéseket, melyek szükségesek az (5a) relevanciájának kidolgozásához.

Lényegében ugyanez történik az *ávó* kifejezéssel is, mely három különböző módon kerül átültetésre. Az első alkalommal behelyettesíti a fordító, explicitálva az enciklopédikus tartalmat, s ezt átvittel kombinálja (*ÁVÓ* → *secret police ÁVÓ*), másodsor csak behelyettesíti (*ÁVÓ* → *secret police*), majd harmadjára már csak az átvitelt alkalmazza (*ÁVÓ* → *ÁVÓ*). Itt azt látjuk tehát, hogy bár a behelyettesítés alapvetően a honosítás eszköze, azért egy ügyes fordító kezében végül az idegenítő stratégia céljait is szolgálhatja.

5.4. Módosítás

Úgy tűnik, a módosítás használatának két fő oka van. Kézenfekvő megoldás lehet például akkor, amikor egy fogalom teljes egészében hiányzik a célnyelvi kultúrából, és megőrzését, mely természetesen a feldolgozási erőfeszítés számottevő növekedésével járna, nem teszi egyértelműen indokolttá a kontextuális hatások számának növekedése. Például az *önkéntes rendőr* kifejezés kimaradt a regény fordításából. Mivel a célnyelvi kultúrában nincs ilyen fogalom, és mert a kifejezésnek nincs is nagy jelentősége a történet szempontjából, a fordító feltehetően úgy döntött, hogy a kontextuális hatások terén bekövetkező veszteség ez esetben jobban tolerálható, mint a kifejezés esetleges átültetéséből fakadó feldolgozási erőfeszítés-növekmény. Másutt, feltehetőleg hasonló okból, a fordító olyan fogalommal váltotta föl az eredetiben szereplőt, melynek semmi köze ugyan az eredetihez, viszont ismerős a célnyelvi olvasó számára, vagyis – csakúgy, mint az előző esetben – kisebb feldolgozási befektetést igényel (*harisnyaszemfelszedő* → *shoe repair shop*, *közért* → *the market*).

Egy másik tipikus eset, amikor valamely enciklopédikus feltevés hiányzik a célnyelvi kulturális kontextusból, és a kifejezést tartalmazó megnyilatkozás relevanciája úgy biztosítható a leginkább költséghatékony módon, ha a fordító módosítja az eredetit, vagyis nem próbálja megőrizni a kérdéses enciklopédikus feltevést (pl. magyar *Bunkócska te drága* helyett angol *Silly Billy*).

Vannak persze olyan esetek is, amikor feltehetően egyszerű figyelmetlenség áll a kérdéses kifejezés módosításának hátterében (pl. *Bolyai* → *Bólyai*, *Sück Ödön Mihály* → *Odon Suck*, *Dancsó* → *Dansco*). Ezen példák esetében nehéz lenne bármely, a relevancia növelésére irányuló tudatos fordítói szándékot feltételezni.

6. Konklúziók

Ami az egyes eljárásoknak a fordítói stratégia megvalósításában játszott szerepét illeti, a példák igazolni látszanak azt a feltevést, hogy az átvitel és a fordítás alapvetően az idegenítést szolgálja, mivel egyértelműen a kontextuális hatások megőrzésére való törekvés motiválja őket, míg a behelyettesítés és a módosítás alapvetően a honosítás eszköze, minthogy elsősorban a feldolgozási erőfeszítés szintje optimalizálásának igénye indokolja alkalmazásukat.

Az adatokat áttekintve azt láthatjuk, hogy az idegenítő megközelítés a személyekre és a topográfiára vonatkozó kifejezések esetében a legkifejezettebb, amelyeket többnyire átvittel fordít a fordító, hiszen ezek alapozzák meg a történet kulturális és fizikai helyszínét illető kontextuális feltevéseket. A honosító megközelítés a szituációsémák esetében

a legerősebb, amelyeket szinte kivétel nélkül behelyettesít a fordító, mivel ezek olyan mélyen gyökereznek az olvasó kognitív környezetében, hogy bármely más megoldás valószínűleg irreleváns fordítást eredményezne a feldolgozási erőfeszítés mértékének indokolatlan megnövekedése miatt.

Egészében véve ez a fordítás meglehetősen kiegyensúlyozottnak tűnik abban az értelemben, hogy miközben egy eléggé nyilvánvaló idegenítő szándékot tükröz, ezt a szándékot nem hajlíthatatlanul merev módon igyekszik megvalósítani, és ha szükséges, nem zárkózik el a honosító jellegű megoldásoknak a kommunikációs helyzetnek megfelelő alkalmazásától sem.

Természetesen egy másodlagos kommunikációs helyzetben a direkt fordítás ideálja, melyet csakis egy kompromisszumoktól mentes idegenítő stratégia használatával lehetne elérni (ha egyáltalán lehetséges elérni), nem egy reális célkitűzés. Sokkal okosabb elfogadni azt aényt, hogy a kulturális kontextusok közötti különbségek szükségszerűen bizonyos veszteségekhez vezetnek a fordításban, s ezt belátva észszerű kompromisszumokat kötni, vagyis lemondani az eredeti szöveg által közvetített egyes feltevésekről mások érdekében, amelyek közvetlenebb módon relevánsak a célnyelvi olvasó számára, és amelyek megőrizhetők a célnyelvi szövegben.

Egy ilyen módon kompromisszumos fordítás, mint amilyen az általunk vizsgált célnyelvi szöveg is, a fordító óvatos törekvését tükrözi arra, hogy kiterjessze a célnyelvi olvasó kognitív környezetét a forrásnyelvi kultúra irányában, abban a reményben, hogy az olvasó ennek érdekében hajlandó befektetni a szükséges erőfeszítést, ugyanakkor pedig arról is gondoskodik, hogy ennek az erőfeszítésnek a mértéke ne lépjen túl egy észszerű szintet, amelyet a Gutt (1991) által definiált optimális hasonlóság feltételez. Végül is éppen ez az, amit az ember egy ilyen fordítástól elvár: az olvasók azért vállalkoznak idegen szerzők szépirodalmi műveinek fordításban való olvasására, mert új dolgokat szeretnének megtudni idegen kultúrákról, új szellemi tájakra akarnak utazni, miközben persze azt is joggal elvárhatják, hogy a fordító segítőkészségük és idegenvezetőjük legyen ebben a kalandban.

Források

- Esterházy Péter 1990. *Hrabal könyve*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Esterházy Péter 1993. *The Book of Hrabal*. Fordította Judith Sollosy. London: Quartet Books.

Irodalom

- Catford, John Cunnison 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Duff, Alan 1981. *The Third Language*. Oxford: Pergamon Press.
- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Heltai Pál és Juhász Gabriella 2002. A névmások fordításának kérdései angol–magyar és magyar–angol fordításokban. *Fordítástudomány* IV.2: 46–62.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastika.
- Pym, Anthony 1992. *Translation and Text Transfer: An Essay on the Principles of Intercultural Communication*. Frankfurt: Peter Lang.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Valló Zsuzsanna 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* II.1: 34–49.
- Venuti, Lawrence 1998. Strategies of Translation. In Baker, Mona (szerk.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 240–244.
- Vermes Albert 2003. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. *Across Languages and Cultures* 4.1: 89–108.
- Vlahov, Sergey és Florin, Sider 1980. *Nyeperevogyimoje v perevogye*. Moszkva: Mezsdunarodnyije Otnosenyija.
- Wilson, Deirdre 1992. Reference and Relevance. *UCL Working Papers in Linguistics* Vol. 4. London: Department of Phonetics and Linguistics, University College London. 165–191.
- Wilson, Deirdre és Sperber, Dan 1988. Representation and relevance. In Kempson, Ruth M. (szerk.): *Mental Representations: The Interface between Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press. 133–153.

KULTÚRA ÉS FORDÍTÁS: KÉT MAGYAR REGÉNY ANGOL FORDÍTÁSÁNAK ÖSSZEVETŐ ELEMZÉSE

1. Bevezetés

Tanulmányom célja az, hogy a relevanciaelmélet fogalmi keretére támaszkodva megvizsgálja, milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel a kultúraspecifikus kifejezésekkel kapcsolatban alkalmazott fordítói megoldások között Esterházy Péter két regényének angol fordításaiban.

1.1. A vizsgálat kérdései

A tanulmányban a következő átfogó kérdésekre keresem a választ: Hogyan járulnak hozzá a fordító által alkalmazott fordítási műveletek a fordítói stratégia megvalósításához? Mennyire lehet konzekvensnek tekinteni az egyes műveletek alkalmazását különböző szövegekben, amennyiben adott a makrokontextusok azonossága? (Vagy másképpen fogalmazva: mennyiben lehet a fordítást befolyásoló lényeges tényezők által meghatározottnak tekinteni ezen műveletek alkalmazását?)

Az általános kérdések mellett az alábbi konkrét kérdéseket igyekszem megválaszolni a két fordítás összevetése révén: (1) Kimutatható-e stratégiai különbözőség a két fordítás között? (2) Kimutathatók-e jelentős különbségek az egyes műveletek alkalmazását illetően a két fordítás között? (3) Kimutathatók-e jelentős hasonlóságok a műveletek alkalmazását illetően?

1.2. A források és a fordítók

Mindkét regény az 1980-as években született. *A szív segédigéi* 1985-ben jelent meg, a *Hrabal könyve* pedig 1990-ben. Mindkettő a kommunista korszak közép-európai létkérdéseivel, illetve élet és halál univerzálisabb kérdéseivel foglalkozik. (Talán nem is meglepő módon, még egy közös filmes adaptáció is készült belőlük *Anna filmje* címmel.)

A szív segédigéi angolul 1991-ben jelent meg először a londoni Quartet Books és a New York-i Grove Press kiadóknál, míg a *Hrabal könyve* 1993-ban, a Quartetnél és a budapesti Corvinánál. Michael Henry Heim, *A szív segédigéi* fordítója a szláv nyelvek professzora a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen, és a szláv nyelveken túl németből, franciából és magyarból fordít. Judith Sollosy, a másik könyv magyar származású fordítója az USA-ban végezte tanulmányait, majd később a Corvina Kiadó szerkesztőjeként dolgozott.

2. Elméleti háttér

Amikor a kommunikátor létrehoz egy stimulust annak szándékával, hogy egy bizonyos feltevés-halmazt közvetítsen a közönség felé, akkor ezzel mintegy ígéretet tesz arra, hogy a stimulus egyrészt a kívánatos hatásokat fogja eredményezni, másrészt pedig arra, hogy ezek elérése nem fog a feltétlenül szükségesnél több erőfeszítést igényelni a célközönségtől. Ez a követelmény a rámutató-következtető kommunikáció alapelve, amelyet Sperber és Wilson (1986) a *relevancia elvének* nevez, és így definiál: „Minden rámutató kommunikációs aktus saját optimális relevanciájának feltevését is kommunikálja” (Sperber és Wilson 1986: 158)¹, ahol az *optimális relevancia* azt jelenti, hogy a stimulus olyan *kontextuális hatások*at eredményez, melyek érdemesek a közönség figyelmére, továbbá pedig hogy ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy *feldolgozási erőfeszítést*.

Kontextuális hatás akkor keletkezik, amikor egy kontextusban az új információ megerősít vagy felvált egy régi feltevést, illetve amikor egy meglévő kontextuális feltevéssel együttesen valamilyen kontextuális implikációt eredményez. A stimulusnak adott kontextusban történő feldolgozásához szükséges erőfeszítés számos tényező függvénye. Wilson (1992: 174) szerint ezek közül a három legfontosabb: a stimulus komplexitása, a kontextus hozzáférhetősége és annak a következtetési erőfeszítésnek a mértéke, amely a stimulus kontextuális hatásainak kimunkálásához az adott kontextusban szükséges.

A relevanciaelméletben feltevésen fogalmak egy strukturált halmazát értjük. Egy fogalom jelentése két részből tevődik össze. A fogalomhoz tartozik egy igazságfüggvény jellegű *logikai bejegyzés*, amely lehet teljesen definitív (azaz a fogalom meghatározásához elégséges), lehet részben kitöltött, de akár üres is, valamint tartozik hozzá egy *enciklopédikus bejegyzés*, amely a fogalommal társított különbözőféle (propozicionális és nem-propozicionális) reprezentációkat tartalmaz, például személyes vagy kulturális hiteket (Sperber és Wilson 1986: 83–93). Egy feltevés tartalma az általa tartalmazott fogalmak logikai bejegyzéseinek függvénye, a feltevés feldolgozásának kontextusát pedig, legalábbis részben, e fogalmak enciklopédikus bejegyzései biztosítják (Sperber és Wilson 1986: 89).

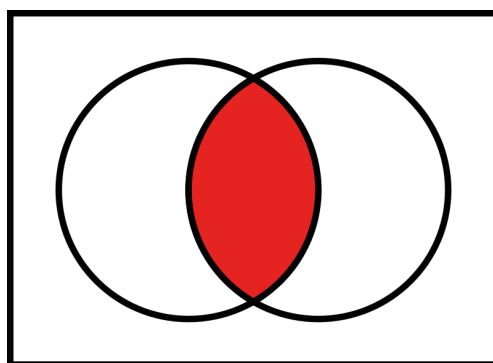
Egy megnyilatkozás értelmezése tehát azt jelenti, hogy a közönség a stimulust egy kontextuális feltevés-halmazzal kombinálva (ez a feltevés-halmaz a szűkebb értelemben vett *kontextus*) következtet a kommunikátor által közölni szándékolt jelentésre (feltevésekre). Hogy ez bekövetkezzen, a közönségnek a kommunikátor által feltételezett kontextust kell használnia, máskülönben jó eséllyel félreértelmezhetné a stimulust, és így a kommunikáció kudarcot vallana. Amikor teljesül a fenti feltétel, *elsődleges kommunikációs helyzetről*

¹ A szakirodalmi idézeteket a szerző fordította magyarra.

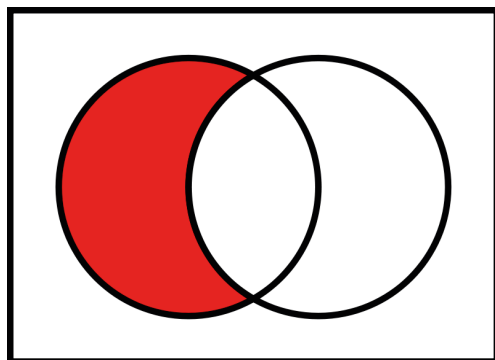
beszélünk, amikor pedig a közönség által használt kontextuális feltevések halmaza eltér a kommunikátorétól, azt *másodlagos kommunikációs helyzetnek* nevezzük (Gutt 1991: 73).

Egy másodlagos kommunikációs helyzet kialakulását valószínűvé teszi például, ha a kommunikátor és a kommunikáció célközönsége két különböző szociokulturális közeg képviselői (ezt nevezhetjük a kommunikáció *makrokontextusának*), vagyis amikor kifejezett különbség van az általuk táplált háttérfeltevés és a társadalmi, gazdasági, fizikai stb. körülményeik között, amelyekből nagyjából összeáll az egyén *kognitív környezete* (Sperber és Wilson 1986: 39). Kognitív elméleti keretünkben e különbségek leginkább egyének csoportjait jellemző *közös kognitív környezetek*, vagy még inkább mint e csoportokat jellemző *kölcsönös kognitív környezetek* közötti különbségekként értelmezhetők, ahol a kölcsönös kognitív környezet olyan közös kognitív környezetet jelent, melyben az is nyilvánvaló, hogy mely egyének osztoznak rajta (Sperber és Wilson 1986: 41). Ekkor a *kultúra* tágabb értelemben meghatározható úgy, mint azon feltevések halmaza, amelyek kölcsönösen nyilvánvalók egyének egy csoportja számára, a kulturális különbségek pedig ezen kölcsönösen nyilvánvaló feltevés-halmazok különbségei (ld. 1. és 2. ábra). A *kultúraspecifikusság* ebből következően azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének.

A fordítást ebben a keretben olyan kommunikációs aktusnak tekinthetjük, amely a másodlagos kontextusban olyan információs szándékot, vagyis üzenetet kommunikál, mely az adott körülmények kötött a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutatja az eredeti szöveggel. Vagyis a relevancia elve a fordításban az *optimális hasonlóság* feltevéseként nyilatkozik meg: a fordítás „(a) feltételezhető interpretációs hasonlóságban áll az eredetivel [...] és (b) e hasonlóság mértéke összhangban áll az optimális relevancia feltevésével” (Gutt 1991: 101).

1. ábra. Kultúra: egyének kognitív környezeteinek metszete
(Kép forrása: [https://en.wikipedia.org/wiki/Set_\(mathematics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Set_(mathematics)))

2. ábra. Kulturális különbségek:
közösségek kölcsönös kognitív környezeteinek különbsége
(Kép forrása: [https://en.wikipedia.org/wiki/Set_\(mathematics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Set_(mathematics)))

3. Fordítási műveletek és stratégiák

3.1. Fordítási műveletek

Mint láttuk, a relevanciaelmélet kétféle jelentéstípust társít egy nyelvi kifejezéshez: logikai illetve enciklopédikus tartalmakat. Attól függően, hogy a fordítás során a kifejezés tartalmából mely elemeket sikerül megőrizni, négy alapvető konfigurációt különíthetünk el: [+L, +E], [+L, -E], [-L, +E] és [-L, -E], ahol L a logikai, E pedig az enciklopédikus tartalom rövidítése. Ez alapján a fordítási műveleteket négy átfogó kategóriába sorolhatjuk, melyeket a következőképpen definiálók:

(1) Az *átvitel* (TRF – *transfer*) annak az esete, amikor az eredeti kifejezés minden releváns jelentéseleme potenciálisan megőrződik a fordításban. Ez történik például akkor, amikor a forrásnyelvi kifejezést eredeti alakjában illesztjük be a célszövegbe, ami által lehetővé válik, bár nyilvánvalóan az olvasó által kifejtendő feldolgozási erőfeszítés megnövekedése árán, minden jelentéstartalom megőrzése a célnyelvi szövegben, köztük olyanoké is, amelyek egyébként nem lennének hozzáférhetőek a célnyelvi kulturális kontextusban.

(2) A szorosabb értelemben vett *fordítás* (TRL – *translation*) az az eljárás, amely az eredeti kifejezés valamely „szótári ekvivalensének” használatát jelenti a célnyelvi szövegben (pl. magyar *ser* helyett angol *beer*). Relevanciaelméleti megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy az eredeti kifejezést olyan célnyelvi kifejezés váltja fel, amely az eredeti logikai tartalmát megőrizve ugyanazoknak a releváns analitikus implikációknak a számítását eredményezheti a célszövegben, mint az eredeti kifejezés a forrásnyelvi szövegben (pl. magyar *paprikás krumpli* helyett angol *paprika potato*). Eközben azonban

az eredeti kifejezés enciklopédikus tartalmai elveszhetnek vagy módosulhatnak a fordításban. (A magyar *Ittam egy sert* mondat nyilvánvalóan más kontextuális implikációkat eredményez, mint az angol *I had a beer*.)

(3) *Behelyettesítés*en (SUB – *substitution*) azt az esetet értem, amikor a forrásnyelvi kifejezést olyan célnyelvi kifejezés helyettesíti, melynek más ugyan a logikai tartalma, de az eredeti által hordozott releváns enciklopédikus feltevéseket valamilyen formában megőrzi (pl. magyar *keserves* helyett angol *lamenting song*, magyar *Petőfi* helyett angol *the poet Petőfi*). Nyilvánvalónak látszik, hogy ennek a műveletnek az alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés szintjének optimalizálására való törekvés motiválja.

(4) *Módosítás*nak (MOD – *modification*) azt az eljárást nevezem, amelynek során az eredeti kifejezést a fordító egy logikailag és enciklopédikusan sem egyenértékű célnyelvi kifejezéssel váltja föl (pl. magyar *harisnyaszemfelszedő* helyett angol *shoe repair shop*). Ez esetben egyértelműen a célnyelvi olvasó által kifejtendő feldolgozási erőfeszítés minimalizálásának igénye áll a háttérben.

Általában véve tehát úgy tűnik, hogy az átvitel és a fordítás műveletének alkalmazását elsősorban a kontextuális hatások (legalább részbeni) megőrzésének szándéka, míg a behelyettesítés és a módosítás alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés mértékének optimalizálására irányuló törekvés motiválhatja. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a valóságban ettől mindig bonyolultabb a helyzet, és a fordító által választott megoldás mindig az elérendő kontextuális hatások és a kifejtendő feldolgozási erőfeszítés közötti egyensúly megteremtésére való törekvés eredményeként születik.

3.2. Fordítói stratégiák: honosítás és idegenítés

A szakirodalomban két alapvető *fordítói stratégia* megkülönböztetése szokásos. Venuti szavaival élve, a honosítás egy asszimilációs megközelítés, mely a célnyelvi kultúra domináns értékeihez igazodik, míg az idegenítő stratégiát „az uralkodó hazai értékektől való eltérés által a nyelvi és kulturális különbségek megőrzésének szándéka motiválja” (Venuti 1998: 241). Ilyen értelemben egy honosító fordítás megváltoztatja vagy eltüntet a célnyelvi kultúra számára idegen feltevéseket, annak érdekében, hogy a feldolgozási erőfeszítés szintjét viszonylag alacsonyan tartsa, míg egy idegenítő fordítás ezek megőrzésére törekszik, ezáltal lehetővé téve olvasója számára az eredeti szöveg szándékolt interpretációjához való hozzáférést, még akkor is, ha ez nagyobb mértékű feldolgozási erőfeszítést követel az olvasótól.

3.3. A műveletek alkalmazása a fordítói stratégia megvalósításában

Ahogy korábban javasoltam (ld. pl. Vermes 2003), a fordítónak az adott fordítási feladat megoldása során alkalmazott stratégiáját nyomon követhetjük a fordítási műveletek

használatában megfigyelhető szabályszerűségek révén. Nyilvánvalónak tetszik, hogy az idegenítő stratégia megvalósításának eszköze a fordító kezében leginkább az átvitel illetve a fordítás, a honosító törekvés megvalósításának eszköze pedig elsősorban a behelyettesítés és a módosítás lehet.

A TRF [+L, +E] a logikai és az enciklopédikus tartalom egyidejű megőrzésének eszköze, melynek használata révén biztosítható lehet a forrásnyelvi szöveg eredeti kontextuális hatásainak megőrzése, s így módon az átvitel az idegenítő stratégia elsőrendű eszközeként szolgálhat. A TRL [+L, -E] szintén logikai tartalmak s így eredeti analitikus implikációk megőrzésére szolgál, ezért sok esetben szintén az idegenítő stratégia eszközének tekinthető.

A SUB [-L, +E] és a MOD [-L, -E] arra szolgálnak, hogy kis feldolgozási erőfeszítés mellett biztosítsák bizonyos releváns kontextuális feltevések hozzáférhetőségét még a logikai tartalom s a segítségével kidolgozható implikációk elvesztésének árán is, s így a honosító stratégia megvalósításában játszhatnak fontos szerepet.

4. Módszer

A forrásnyelvi szövegekben előforduló összes kultúraspecifikus kifejezést rögzítettem, majd párosítottam a megfelelő célnyelvi szövegekivalenssel. (A *szövegekivalens* fogalmával kapcsolatban ld. Catford 1965: 27.) A többször előforduló kifejezéseket csak abban az esetben rögzítettem újra, ha különböző ekvivalensek feleltek meg nekik a célnyelvi szövegben. A kifejezéseket ezután az esetükben alkalmazott szemantikai kategóriák szerint csoportosítottam, melyek a következők: személyek, anyagi és szellemi termékek, topográfia, munka és szabadidő, közigazgatás, szituációsémák, történelem, társas viszonyok és mértékegységek. Végül minden kifejezés esetében meghatároztam, hogy milyen művelet alkalmazása révén került lefordításra.

5. Eredmények

Ebben a szakaszban a két fordítást jellemző numerikus eredményeket mutatom be. Az adatokat az 1. és 2. táblázatban foglalom össze. Az egyes cellákban megadom, hogy az adott típusú kifejezés esetében hány alkalommal használta a fordító az adott műveletet, illetve a kettőspont után azt is, hogy ez hány százalékát teszi ki az adott típusú kifejezés összes előfordulásának.

5.1. *The Book of Hrabal* (BH)

E fordítás esetében a számok egy kiegyensúlyozott fordítói stratégiára utalnak, ahol TRF + TRL = 50% és SUB + MOD = 50%. A TRF művelete leggyakrabban a személyneveknél fordul elő (60,6%), a TRL az anyagi és szellemi termékek esetében (36%), a SUB a szituációsémák kategóriájában (84,6%), míg a MOD a társas viszonyokat leíró kifejezések között (22,2%).

	TRF	TRL	SUB	MOD	ÖSSZES
személy	37:60,6%	0:0%	20:32,8%	4:6,6%	61
anyagi és szellemi termék	4:12%	12:36%	12:36%	5:16%	33
topográfia	17:53,1%	4:12,5%	11:34,4%	0:0%	32
munka és szabadidő	1:6,7%	5:33,3%	6:40%	3:20%	15
közigazgatás	2:15,4%	4:30,8%	6:46,1%	1:7,7%	13
szituációséma	0:0%	0:0%	11:84,6%	2:15,4%	13
történelem	4:30,8%	2:15,4%	7:53,8%	0:0%	13
társas viszony	0:0%	3:33,3%	4:44,5%	2:22,2%	9
mértékegység	2:40%	0:0%	3:60%	0:0%	5
ÖSSZES	67:34,5%	30:15,5%	80:41,2%	17:8,8%	194

1. táblázat. *A The Book of Hrabal* numerikus eredményei
(A százalékok az egyes kategóriákon belüli előfordulások
teljes számához viszonyított arányt jelzik.)

5.2. *Helping Verbs of the Heart* (HVH)

A számok itt is egy viszonylag kiegyensúlyozott megközelítést jeleznek: TRF + TRL = 43,8% és SUB + MOD = 56,2%, némi elhajlással a honosító stratégia irányába. A TRF legtöbbször megint a személynevek esetében fordul elő (56%), a TRL újfent az anyagi és szellemi termékek esetében (25%), a SUB itt is a szituációsémáknál (89,5%), míg a MOD megint a társas viszonyok esetében (33,3%).

	TRF	TRL	SUB	MOD	ÖSSZES
személy	51:56%	0:0%	37:40,7%	3:3,3%	91
anyagi és szellemi termék	3:25%	3:25%	4:33,3%	2:16,6%	12
topográfia	5:50%	2:20%	3:30%	0:0%	10
munka és szabadidő	0:0%	0:0%	5:83,3%	1:16,7%	6
közigazgatás	0	0	0	0	0
szituációséma	0:0%	0:0%	17:89,5%	2:10,5%	19
történelem	0	0	0	0	0
társas viszony	0:0%	3:20%	7:46,7%	5:33,3%	15
mértékegység	0	0	0	0	0
ÖSSZES	59:38,6%	8:5,2%	73:47,7%	13:8,5%	153

**2. táblázat. A *Helping Verbs of the Heart* numerikus eredményei
(A százalékok az egyes kategóriákon belüli előfordulások
teljes számához viszonyított arányt jelzik.)**

6. Az eredmények elemzése

Ez a szakasz a két fordítás numerikus adatainak összevetésére tesz kísérletet az alábbi konkrét kérdések megválaszolása érdekében: (1) Kimutatható-e stratégiai különbség a két fordítás között? (2) Kimutathatók-e jelentős különbségek az egyes műveletek alkalmazását illetően a két fordítás között? (3) Kimutathatók-e hasonlóságok a műveletek alkalmazását illetően?

6.1. Stratégia

A BH tökéletesen kiegyensúlyozottnak tűnik, míg a HVH enyhe elhajlást mutat a honosítás irányába, ami a TRL relatíve kevesebb előfordulásának (BH 15,5% vs. HVH 5,2%), illetve a többi művelet, különösen a SUB nagyobb gyakoriságának köszönhető (BH 41,2% vs. HVH 47,7%). Ebben az értelemben a HVH egy „biztonságosabb” megközelítést tükröz, amennyiben több behelyettesítést alkalmaz az olvasó részéről kifejtendő feldolgozási erőfeszítés mértékének csökkentése érdekében.

6.2. Különbségek

Azt látjuk, hogy a fent leírt különbözőség elsősorban a munka és szabadidő, valamint – kisebb mértékben – a társas viszonyok kategóriájának kezelésében tapasztalható különbségek eredménye. Ezeket a különbségeket a 3. táblázat összegzi.

	TRF		TRL		SUB		MOD	
	BH	HVH	BH	HVH	BH	HVH	BH	HVH
munka és szabadidő	6,7%	0%	33,3%	0%	40%	83,3%	20%	16,7%
társas viszony	0%	0%	33,3%	20%	44,5%	46,7%	22,2%	33,3%

3. táblázat. Különbségek a munka és szabadidő illetve a társas viszonyok kategóriában

A behelyettesítés összesített gyakoriságában mutatkozó különbséget elsősorban a munka és szabadidő kategórián belül megmutató eltéréssel lehet magyarázni. Míg a BH-ban találunk néhány átvitt vagy fordított elemet ebben a kategóriában is (*proletkult, kocsma* → *tavern*), addig a HVH-ban erre egyáltalán nincs példa.

Érdekes 50%-os emelkedést figyelhetünk meg a BH-hoz viszonyítva a HVH-ban a módosítás műveletét illetően a társas viszonyok kategóriában (BH 22,2% vs. HVH 33,3%), amivel együtt jár a fordítások számának jelentős csökkenése (BH 33,3% vs. HVH 20%). Ez azért van így, mert amíg a becéző kifejezéseket tipikusan behelyettesíti a BH fordítója (*fiam* → *dear*, *csillagom* → *pet*, *bácsi* → *old man*), miközben csupán egyet módosít (*fiam* → ∅), addig a HVH-ban több a módosított eset (*öregem* → ∅, *Mamili* → *Mama 77*, *bácsi* → ∅). Továbbá, amíg a magyar *tegezni* kifejezés, amely közeli, bizalmas viszonyra utal a beszélő és a hallgató között, mindkét fordításban behelyettesítődik (*Ma tegeztem Magát utoljára* → *Today was the last time I called you child* (BH), *tegeztek* → *called me Lizi* (HVH)), addig a formálisabb *magázni* kifejezés módosul a HVH-ban (*Most figyelek föl a magázásra. „Miért magázol?”* → ∅).

6.3. Hasonlóságok

Természetesen a legszembeötlőbb hasonlóság az, hogy a TRF mindkét fordításban a személyek esetében a leggyakoribb művelet (BH 60,6%, illetve HVH 56%), a TRL az anyagi és szellemi termékek kategóriában (BH 36% és HVH 25%), a SUB a situációsémák között (BH 84,6% és HVH 89,5%), a MOD pedig a társas viszonyok kategóriában (BH 22,2% és HVH 33,3%). E számadatokat a 4. táblázat összegzi.

	BH	HVH
TRF	személy: 60,6%	személy: 56%
TRL	anyagi és szellemi termék: 36%	anyagi és szellemi termék: 25%
SUB	szituációséma: 84,6%	szituációséma: 89,5%
MOD	társas viszony: 22,2%	társas viszony: 33,3%

4. táblázat. Az egyes műveletek legjellemzőbb alkalmazási kategóriája a két fordításban

	BH	HVH
személy	TRF: 60,6% SUB: 32,8%	TRF: 56% SUB: 40,7%
anyagi és szellemi termék	SUB: 36% TRL: 36%	SUB: 33,3% TRL: 25%
szituációséma	SUB: 84,6%	SUB: 89,5%
munka és szabadidő	SUB: 40%	SUB: 83,3%
társas viszony	SUB: 44,5%	SUB: 40%
topográfia	TRF: 53,1%	TRF: 50%
mértékegység	SUB: 60%	
történelem	SUB: 53,8%	
közigazgatás	SUB: 46,1%	

5. táblázat. A leggyakrabban alkalmazott műveletek az egyes kategóriákban

Másrészt ha az egyes kategóriákat egyenként vizsgáljuk (eltekintve attól a háromtól, ahol a HVH nem tartalmaz előfordulásokat), azt látjuk, hogy minden egyes esetben ugyanaz a művelet a leggyakoribb a két fordításban. Így a személyek kategória kifejezéseit leggyakrabban átviszik (BH 60,6% illetve HVH 56%) vagy behelyettesítik (BH 32,8% illetve HVH 40,7%) a fordítók, az anyagi és szellemi termékek kategóriában leggyakoribb a behelyettesítés (BH 36%, illetve HVH 33,3%) és a fordítás (BH 36%, illetve HVH 25%), a szituációséma kategória kifejezései tipikusan behelyettesítődnek (BH 84,6%, illetve HVH 89,5%), ugyanúgy a munka és szabadidő kategória (BH 40%, illetve HVH 83,3%), valamint a társas viszonyok kategória kifejezései (BH 44,5%, illetve HVH 40%), míg a topográfiai kifejezéseket leginkább átviszik a fordítók (BH 53,1%, illetve HVH 50%). Ezeket az adatokat az 5. táblázat összegzi.

7. Konklúziók

Bár a műveletek gyakoriságára vonatkozó számok inkább csak jelzésértékűek, mégis úgy tűnik, van némi különbség a fordítók által követett stratégiai elképzelések között: a HVH-ban észrevehetően erősebb a honosító törekvés. Minthogy a makrokontextusok megegyeznek, hiszen mind a forrásszövegek, mind pedig a célszövegek nagyjából azonos elsődleges illetve másodlagos kommunikációs helyzetek termékei, talán a legvalószínűbb magyarázat erre a különbségre az, hogy a két fordító eltérő személyes tapasztalatokkal és preferenciákkal rendelkezik, vagyis más szóval: különbözik a kognitív környezetük. Ez részben abból a tényből fakadhat, hogy Heim amerikai, Sollosy pedig magyar származású, bár angol nyelvű környezetben nevelkedett és tanult. E különbség kettejük háttere között minden bizonnyal kihatott a kulturális különbözőségek megközelítésére vonatkozó háttérfeltevéseikre is.

A két fordítás közötti különbségeknél is jelentősebbek azonban a hasonlóságok. Ezek alapján úgy tűnik, hogy az egyes műveleteknek a különböző kategóriákban való alkalmazása nem véletlenszerű, hanem legalábbis bizonyos mértékben szisztematikus. Ezen szabályszerűségek következhethetnek egyrészt abból, hogy bizonyos kultúraspecifikus feltevések erősebben beágyazottak, mint mások, vagyis Sperber és Wilson terminológiáját használva, e feltevéseknek nagyobb az *erőssége* (1986: 76). A szituációsémákra és társas viszonyokra vonatkozó feltevések például valószínűleg egy kultúra magjának részét képezik, mivel mélyen benne gyökereznek az egyén kognitív környezetében, miközben más feltevések, mint például az anyagi és szellemi termékekre vonatkozók, feltehetően kevésbé erősen vannak beágyazódva. Nyilvánvaló, hogy az erősebb feltevések esetén egy idegenítő megközelítés a fordításban azt eredményezi, hogy megnövekszik a szándékolt kontextuális hatások kidolgozásához a célnyelvi olvasó részéről szükséges feldolgozási erőfeszítés mértéke, ami veszélyeztetheti a megnyilatkozás optimális relevanciáját, s emiatt a fordító inkább egy kevesebb erőfeszítést igénylő megoldást, például a behelyettesítés alkalmazását választja.

Másrészről az is lehetséges, hogy ezek a szabályszerűségek legalább részben a Toury (1978) értelmében vett *normák* megnyilvánulásai, amelyek viszont a kultúrák közötti dominanciaviszonyokból fakadhatnak. Így például, míg magyar forrásnyelvi szövegek angol nyelvű fordításaiban a személyneveket az indo-európai sorrendben használják, ahol előbb jön a keresztnév, azután a családnév (*Kelemen Guszti* → *Guszti Kelemen* (HVH)), vagyis a célnyelvi kultúrában szokásos sorrendet helyettesítik be, addig angol forrásnyelvi szövegek magyar nyelvű fordításaiban a sorrendet nem szokás megváltoztatni. (Érdekes lehet itt megjegyezni, hogy egy századdal ezelőtt még a sorrend megfordítása volt a norma Magyarországon is, ami nyilvánvaló módon utal a makrokontextuális viszonyok átalakulására.)

Ez a tanulmány nyilván túlságosan kisléptékű ahhoz, hogy statisztikailag releváns következtetések alapjául szolgálhasson. Azt gondolom azonban, hogy legalábbis felvet néhány érdekes kérdést, amelyeket további vizsgálatok tárgyává lehetne tenni. Kiterjedtebb párhuzamosabb korpuszok elemzésével, amelyek különböző szerzők, fordítók, korszakok, szövegtípusok, műfajok, nyelvpárok és egyéb tényezők hatásának vizsgálatát lehetővé tennék, empirikus bizonyítékot nyerhetnénk a fordítási normák létezésére és arra is, hogy e normák hogyan változnak műfajról műfajra, korszakról korszakra vagy éppen kultúráról kultúrára.

Források

- Esterházy Péter 1990. *Hrabal könyve*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Esterházy Péter 1993. *The Book of Hrabal*. Fordította Judith Sollosy. London: Quartet Books.
- Esterházy Péter 1996. *A szív segédigéi. Helping Verbs of the Heart*. Bilingual edition. Fordította Michael Henry Heim. Budapest: Noran Könyvkiadó.

Irodalom

- Catford, John Cunnison 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Gutt, Etnst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Toury, Gideon 1978. The Nature and Role of Norms in Literary Translation. In Holmes, James S., Lambert, José és van den Broeck, Raymond (szerk.): *Literature and Translation: New Perspectives in Literary Studies*. Leuven: Acco. 83–100.
- Venuti, Lawrence 1998. Strategies of Translation. In Baker, Mona (szerk.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 240–244.
- Vermes Albert 2003. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. *Across Languages and Cultures* 4.1: 89–108.

FEVER PITCH.
MEGJEGYZÉSEK EGY FUTBALLKÖNYV
MAGYAR FORDÍTÁSÁRÓL

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban Nick Hornby *Fever Pitch* című regényének *Fociláz* címmel megjelent magyar fordítását elemzem. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók kognitív környezetének szükségszerű különbségeiből fakadó értelmezési nehézségek kezelésére volt-e a fordítónak konzekvens stratégiája, és ha igen, mi volt ez a stratégia. Szemléltetésképpen idézek néhány részt a szövegből. A kérdéses kifejezéseket vastag betűvel jelölöm, zárójelben az idézett rész oldalszámát adom meg a forrásnyelvi illetve a célnyelvi szövegben.

[...] the games master was a Welshman who once memorably tried to ban us from kicking a **round ball** even when we got home. (22) → [...] a tornatanárunk, egy walesi fickó egyszer emlékezetes módon meg akarta tiltani nekünk, hogy akár csak iskola után is **gömbölyű labdával** játsszunk.*

* A walesiek közismerten **rögbipártiak**; a **gömbölyű football-labdával szemben** a **rögbilabda tojásdad alakú**. A szerk. megjegyzése. [lábjegyzet] (21)

black-framed Brains-style **National Health** reading glasses (54) → fekete keretes Brains-féle **esztéka** olvasószemüveg (62)

Although the temptation to plunge into a warm bath containing dissolved essence of **Kenneth Wolstenholme** is always with me [...] (29) → Bár mindig erős a kísértés, hogy beleüljek egy forró kádba, amely **Kenneth Wolstenholme** szétolvadt esszenciájával van tele [...] (29)

From **NW3 to N17** (174) → **Csak szurkoló** (212)

E négy kiragadott példa négy különböző fordítói megoldást tükröz: a lábjegyzetes magyarázatot, az eredeti kifejezés behelyettesítését egy célnyelvi kultúrához kötött kifejezéssel, az eredeti mindenféle magyarázat nélkül való megtartását, illetve az eredeti teljes átalakítását. Első pillantásra tehát nemigen fedezhető fel itt egy

tudatos stratégia megléte, e benyomást azonban a forrásszöveg és a célszöveg részletesebb összevető vizsgálatának kell igazolnia vagy cáfolnia.

2. Módszer

A vizsgálat céljára a regényből és fordításából kigyűjtött kifejezéseket négy csoportba soroltam aszerint, hogy milyen szemantikai viszony áll fenn az eredeti kifejezés és magyar fordítása között. Négy szemantikai relációt (vagy ha úgy tetszik: fordítási műveletet) különböztetek meg, amelyeket *teljes transzfer* (TT), *logikai transzfer* (LT), *enciklopédikus transzfer* (ET) és *zéró transzfer* (ZT) névvel illetem. E relációkat a relevanciaelméletben (Sperber és Wilson 1986, 1995) az egyes lexikai egységekhez társított logikai (L) illetve enciklopédikus (E) bejegyzések négy lehetséges konfigurációja segítségével definiálom aszerint, hogy ezek közül mely releváns tartalmak őrződnek meg a fordításban. A fenti relációkat ezek alapján a következőképpen határozhatjuk meg: TT [+L, +E]: a célnyelvi megfelelő megőrzi az eredeti kifejezés releváns logikai és enciklopédikus tartalmát. LT [+L, -E]: a célnyelvi egység megőrzi az eredeti releváns logikai tartalmát. ET [-L, +E]: a célnyelvi egység megőrzi az eredeti releváns enciklopédikus tartalmát. Végül ZT [-L, -E]: a forrásnyelvi egységnek mind a logikai, mind az enciklopédikus tartalma módosul a fordításban.

E relációkat a következő, a szövegből vett példákkal szemléltethetjük. TT: *the Heysel tragedy* (55) → *a Heysel stadionbeli tragédia* (63). Itt a Heysel névnek nincs logikai tartalma sem az eredetiben, sem a fordításban, tehát a logikai tartalma nem módosul, az enciklopédikus tartalmát pedig a *stadion* szóval explicitálja a fordító, nyilván abból a feltevésből kiindulva, hogy feltételezett célnyelvi olvasója nem rendelkezik ezzel az információval. LT: *Rumbelows Cup* (39) → *Rumbelows kupa* (43). Ami logikai tartalma van az eredetinek, az megőrződik a fordításban, a kifejezés enciklopédikus tartalmát viszont nem bontja ki a fordító. ET: *on the 5.35 from Paddington* (60) → *az 5.35-ös vonaton* (70). Itt az eredeti kifejezés logikai tartalma megváltozik, enciklopédikus tartalmát explicitálja a fordító. ZT: [...] *squirm through a packed Dell* (42) → [...] *elvergődöm* (47). Itt a vastagbetűs kifejezés minden jelentéstartalma elvész a fordításban.

Arra vagyunk tehát kíváncsiak, hogy amikor egy kifejezés értelmezéséhez olyan enciklopédikus háttérfeltevésekre van szükség, amelyek hiányoznak a célnyelvi olvasó kognitív környezetéből, milyen megoldással hidálja át a fordító a forrásnyelvi és célnyelvi olvasó kognitív környezete közötti különbséget. Könnyen belátható, hogy a hiányzó háttérfeltevések a TT és ET alkalmazásával tehetőek hozzáférhetővé a célnyelvi olvasó számára, míg az LT és ZT alkalmazása nem segíti a célnyelvi olvasót az eredeti kifejezés releváns enciklopédikus tartalmának rekonstruálásában. Alapvető különbség a TT

és ET, illetve az LT és ZT között, hogy előbbi kettő esetében a célnyelvi olvasó kisebb feldolgozási erőfeszítéssel lehet képes reprodukálni a szerző információs szándékát, vagyis üzenetét, míg az utóbbi kettő esetében a releváns enciklopédikus tartalom aktiválásához nem kap segítséget a célnyelvi olvasó, így vagy nagyobb feldolgozási erőfeszítésre lesz szüksége az eredeti üzenet reprodukálásához, vagy pedig – ami még valószínűbb – egyáltalán nem is lesz képes reprodukálni azt.

3. Eredmények

A vizsgálat számszerű eredményeit az 1. táblázat tartalmazza. A táblázatból látható, hogy a legritkábban a teljes transzfert alkalmazta a fordító, leggyakrabban pedig az egyszerű logikai transzfert. Összességében a TT és ET 27, az LT és ZT pedig 69 alkalommal került alkalmazásra. Eszerint a fordító (és a fordítást ellenőrző és javító szerkesztő) csak alkalomszerűen élt azzal a lehetőséggel, hogy segítséget nyújtson az olvasónak a releváns háttérfeltevések aktiválásához.

	TT	ET	LT	ZT	ÖSSZES
	8	19	57	12	96
ÖSSZES	27		69		

1. táblázat. Számszerű eredmények

4. Az adatok tárgyalása

4.1. Teljes transzfer

A bevezető részben bemutatott első, a (fordítás szerkesztője által) lábjegyzetelt példához hasonlóan lábjegyzetelt kifejezés nincs több a fordításban, annak ellenére, hogy számos szövegrész van a regényben, ahol egy lábjegyzet hasznos lehetett volna.

A fordító az alábbi három esetben zárójelk között ad magyarázó megjegyzést: *Gazza* (33) → „*Gazza*” [*Gascoigne – a ford.*] (35), *Saint Trevor of England* (126) → *Angliai Szent Trevor (Trevor Brooking – a ford.)* (152), *Goals have a rarity value that points and runs and sets do not* (199) → *A gólok a ritkaságuk folytán rendkívüli értékkel bírnak, amivel nem vetekedhetnek semmiféle pontok vagy szetek vagy „futások” (a krikett pontokat érő*

akciója – a ford.) (243). E példákban megfigyelhetjük az idézőjelek és a különböző típusú zárójelek következtelen használatát is.

További három esetben a fordító explicitálja az enciklopédikus tartalmat a szövegben: *Flanders and Swann and the Goons, Adrian Mole and Merchant-Ivory, Francis Durbridge Presents* [...] (49) → *Flanders és Swann, a Goons Show komédiásai, Adrian Mole és a Merchant-Ivory stúdió, Francis Durbridge bemutatja...* (56), ... *and can tell their Mavis Staples from their Shirley Browns* (103) → [...] *nem keverik össze a Mavis Staple-lemezeiket a Shirley Brownokkal* (122). Az is látható e példákban azonban, hogy az explicitálást nem minden esetben végzi el, hiszen például a *Flanders and Swann* kifejezés esetében ezt nem tette meg.

Végül pedig egy kifejezést, egy futballista becenevét behelyettesíti az illető vezetéknevével: *Merse* (215) → *Merson* (264). Itt az enciklopédikus tartalom behelyettesítése a referens azonosíthatóságának érdekében történt, és nem járt a logikai tartalom veszteségével sem, hiszen az eredeti becenevnek sincs logikai tartalma.

4.2. Enciklopédikus transzfer

A szövegben tizenkilenc olyan kifejezés van, ahol a logikai tartalom elvész a fordításban, viszont a célnyelvi olvasó segítséget kap a releváns enciklopédikus tartalom illetve az enciklopédikus tartalom által implikált feltevések aktiválásához. Ezek között találunk az angol földrajzra, az angol nyelvre, az angol intézményrendszerre, az angol futballra, angol tévéműsorokra vonatkozó kifejezéseket, idiomatikus kifejezéseket, illetve tárgyakra vonatkozó kifejezéseket. Néhány példa:

Sherbet Fountains (40) → **pezsgőpor** (44)

Ebben az esetben a fordító egész egyszerűen az eredeti kifejezés enciklopédikus tartalmát helyettesítette be. A következő példa kicsit bonyolultabb.

[...] the vast majority of whom are **Scousers** (31) → [...] amelynek a nagy része **semleges szurkolókból állt** (32)

Ennek a kifejezésnek a fordítása a következőképpen vezethető le az enciklopédikus tartalomtól, Wilson és Carston (2006) konvencióját használva, az enciklopédikus feltevéseket (EF) (és a más jellegű feltevéseket is) kiskapitális betűkkel jelölve: EF1 A *SCOUSER* KIFEJEZÉS A LIVERPOOLBAN ILLETVE A VÁROS KÖRNYÉKÉN LAKÓKAT JELÖLI. (A definíciók forrása a *Wikipedia*.) A mondat explicit tartalmából következik EF1 kontextusában az alábbi kontextuális implikáció (KI): KI1 A MÉRKÖZÉS NÉZŐINEK NAGYRÉSZE

LIVERPOOLI ILLETVE KÖRNYÉKBELI SZURKOLÓ VOLT. Továbbá a megelőző szövegrészek feldolgozása révén az olvasó már rendelkezik a következő kontextuális feltevésekkel (KF): KF1 KÉT KÜLFÖLDI CSAPAT ÁLTAL JÁTSZOTT VILÁGBAJNOKI MÉRKŐZÉS NÉZŐIRŐL VAN SZÓ. KF2 KÉT KÜLFÖLDI CSAPAT MECCSÉNEK ANGOL NÉZŐI SEMLEGES SZURKOLÓK. KI1-ből pedig következik KF1 és KF2 kontextusában KI2 A NÉZŐK NAGY RÉSZE SEMLEGES SZURKOLÓ VOLT.

Itt tehát a fordítás nem egyszerűen az eredeti kifejezés enciklopédikus tartalmát adja vissza, hanem az ezen enciklopédikus tartalom aktiválása segítségével elvégzett dedukciós folyamat eredményét. Vagyis a fordító itt megspórolt bizonyos mértékű feldolgozási erőfeszítést a célnyelvi olvasónak. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a dedukciós folyamat esetleges más irányú elágazásait nem teszi hozzáférhetővé az olvasó számára, vagyis leszűkíti a lehetséges értelmezések (kontextuális hatások) körét a feldolgozási erőfeszítés nagyságának csökkentése érdekében. Hasonló a következő példa is:

[...] I lived with my mother and my sister in a small detached house in the **Home Counties**. (15) → [...] én az anyámmal és a húgommal éltem egy kis házban egy **London közeli városkában**. (12)

EF1 A *HOME COUNTIES* KIFEJEZÉS A LONDONT HATÁROLÓ, ILLETVE KÖRÜLVEVŐ MEGYÉKET JELÖLI. A mondat explicit tartalmából és EF1-ből következik KI1 A NARRÁTOR EGY LONDONHOZ KÖZELI MEGYÉBEN ÉL. Ebből következik az alábbi analitikus implikáció (AI): AI1 A NARRÁTOR LONDONHOZ KÖZEL ÉL. A korábbi szövegrészekből rendelkezésre áll KF1 A NARRÁTOR EGY KISVÁROSBAN ÉL. A fordítás tehát AI1 tartalmának implikációját adja KF1 kontextusában: KI2 A NARRÁTOR EGY LONDONHOZ KÖZELI KISVÁROSBAN ÉL.

black-framed Brains-style **National Health** reading glasses (54) → fekete keretes Brains-féle **esztéka** olvasószemüveg (62)

Ebben a megoldásban az az érdekes, hogy itt a dedukciós folyamat vége egy jellegzetesen a magyar kultúrához kötődő intézmény, az SZTK (Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ) kollokvialis megnevezését tartalmazó feltevés, amelyből az *esztéka* szóhoz kötődő enciklopédikus tartalmak aktiválása révén vezethető le a feltehetőleg az eredeti által is implikált feltevés: A SZÓBAN FORGÓ OLVASÓSZEMÜVEG EGY OLCÓS ÉS NEM KIFEJEZETTEN ESZTÉTIKUS PÉLDÁNY VOLT.

További érdekesség, hogy ugyanebben a mondatban viszont a *Brains-style* kifejezés értelmezéséhez nem ad segítséget a fordító a célnyelvi olvasónak, holott a célnyelvi olvasó

valószínűleg nem rendelkezik azzal a háttérfeltevéssel, hogy a kérdéses Brains az 1960-as években a brit televízióban vetített *Thunderbirds* című bábfilm egyik szereplője volt, aki jellegzetes vastagkeretes szemüveget viselt.

Az enciklopédikus transzfer alkalmazására láthatunk néhány további érdekes példát az alábbiakban. Ezeket magyarázat nélkül közlöm, mert értelmezésük a fentebb tárgyalt példákéhoz hasonló módon történhet.

I have already **dropped as many itches** as I can – the only ones left in my diction **have dug themselves too far into definite articles** to be winkled out [...] (48) → Mindig buzgón **gyilkoltam a magánhangzókat** a beszédemben, bár némelyik **annyira belém ivódott**, hogy így is megmenekült a haláltól [...] (55)

Cockney (50) → kristálytisza **londoni akcentus** (57)

[...] was as **happy as Larry** inventing his gruesome and improbable lies (61) → **boldogan** találta ki vérfagyaláló és valószínűtlen hazugságait (71)

[...] unless one stands on the North Bank, or **the Kop, or the Stretford End** (77) → [...] hacsak nem az Északi Sáncon vagy **bármely másik nagycsapat „táborában”** szurkol (91)

Proper writers go on author tours, and appear as guests on **Wogan** [...] (216) → Aztán meg minden valamirevaló író felolvasó turnékra jár, agy meghívják a **tévébe** beszélgetni [...] (265)

4.3. Logikai transzfer

A legnépesebb kategória, ahol a célnyelvi olvasó egyáltalán nem kap segítséget a fordítótól az értelmezéshez. E csoportban is találunk helyneveket, futballal kapcsolatos kifejezéseket, személyneveket, az angol kultúrához kötődő tárgyak, intézmények, szociális csoportok megnevezéseit, tévéműsorokra, magazinokra utaló kifejezéseket. Ezekre példák az alábbi részek:

[...] the stadium itself, with its beautiful art deco stands and its **Jacob Epstein** busts [...] (21) → [...] s mintha maga a stadion is – a maga gyönyörű szecessziós lelátóival és **Jacob Epstein** mellszobraival [...] (18)

A hiányzó EF: JACOB EPSTEIN EGY AMERIKAI SZÜLETÉSŰ MODERN SZOBRÁSZ VOLT, AKI FŐKÉNT NAGY-BRITANNIÁBAN ALKOTOTT.

Although the temptation to plunge into a warm bath containing dissolved essence of **Kenneth Wolstenholme** is always with me [...] (29) → Bár mindig erős a kísértés, hogy beleüljek egy forró kádba, amely **Kenneth Wolstenholme** szétolvadt esszenciájával van tele [...] (29)

EF: Kenneth Wolstenholme a BBC televízió első futballkommentátora volt az 1950-es és 1960-as években, a televíziós sportközvetítések hőskorában.

[...] and made everything else look like so many **Vauxhall Vivas**. (37) → [...] mellettük minden más unalmas **Vauxhall Vivának** tűnt. (40)

EF: A *VAUXHALL VIVA* EGY 1963 ÉS 1979 KÖZÖTT GYÁRTOTT AUTÓTÍPUS NEVE (MELY MEGLEHETŐSEN HASONLÍT A HAJDANI MOSZKVICSRÁ).

Rumbelows Cup (39) → **Rumbelows kupa** (43)

EF: A *RUMBELOWS CUP* AZ ANGOL FUTBALL LIGA KUPÁJÁNAK NEVE VOLT 1990 ÉS 1992 KÖZÖTT.

In a way nobody can blame any of us, the Mockneys or the cod Irish, the black wannabees or the **pseudo Sloanes**. (49) → Igazából senki sem vádolhat bennünket – feketemajmolókat és **ál-Sloane**-okat (55)

EF: A *SLOANES* KIFEJEZÉS AZ EREDETILEG NYUGAT-LONDON SLOANE SQUARE NEVŰ DIVATOS ÉS TEHETŐS RÉSZÉN ÉLŐ FIATAL FELSŐ- ÉS FELSŐ KÖZÉPOSZTÁLYBELI EMBEREKET JELÖLI.

[...] it was as if **Elsie Tanner** had walked into the **Crossroads Motel** (69) → [...] mintha **Elsie Tanner** besétált volna a **Crossroads Motel**be (82)

EF: ELSIE TANNER AZ 1960-TÓL 1984-IG AZ ANGOL TELEVÍZIÓBAN *CORONATION STREET* CÍMMEL VETÍTETT SZAPPANOPERA FŐSZEREPLŐJE VOLT. A *CROSSROADS MOTEL* KIFEJEZÉS AZ EREDETILEG 1964 ÉS 1988 KÖZÖTT AZ ANGOL TELEVÍZIÓBAN VETÍTETT *CROSSROADS* CÍMŰ SZAPPANOPERA FŐ SZÍNHELYÉT JELÖLI.

And I'm not talking about the deaths of Heysel or **Hillsborough** or **Ibrox** or **Bradford** [...] (72) → *És* most természetesen nem a Heysel stadionban vagy **Hillsboroughban** vagy **Ibroxban** vagy **Bradfordban** bekövetkezett halálokról beszélek [...] (85)

EF: HILLSBOROUGH, IBROX ÉS BRADFORD A HEYSEL-STADIONBELIHEZ HASONLÓ LÉPTÉKŰ FUTBALLKATASZTRÓFÁK ANGLIAI SZÍNHELYEI VOLTAK.

the **Cannonball Kid** of television drama (147) → a televíziós dráma **Puskagolyó Kölyke** (178)

EF: CANNONBALL KID EGY NÉPSZERŰ 80-AS ÉVEKBELI FUTBALLKÉPREGÉNY SZEREPLŐJE.

[...] return to the **Amstrad** refreshed (210) → [...] felfrissülve térhetnék vissza az **Amstradomhoz** (258)

EF: AZ *ARMSTRAD* KIFEJEZÉS EGY ÍRÓGÉP TÍPUST JELÖL.

[...] queueing for a ticket on **Freddie Laker's Skytrain** [...] (215) → [...] álltam sorba jegyért **Freddie Laker Skytrain-jére** [...] (264)

EF: A *FREDDIE LAKER'S SKYTRAIN* KIFEJEZÉS A FREDDIE LAKER VÁLLALKOZÓ ÁLTAL 1977-BEN INDÍTOTT BRIT MAGÁN-LÉGITÁRSASÁGOT JELÖLI.

4.4. Zéró transzfer

Ebbe a csoportba azok a kifejezések tartoznak, amelyeknek a fordításban sem a releváns logikai, sem az enciklopédikus tartalma nem őrződik meg. Itt is találunk angliai helyekkel, futballal, tévéműsorokkal, filmekkel és tárgyakkal kapcsolatos kifejezéseket. Ezekre példák:

Esso World Cup coin collections (38) → „Esso” vb-gombfocikészletek (40)

EF: AZ *ESSO WORLD CUP COIN COLLECTION* KIFEJEZÉS AZ ESSO OLAJTÁRSASÁG ÁLTAL AZ 1970-ES FUTBALL-VILÁGBAJNOKSÁG ALKALMÁBÓL KIBOCSÁJTOTT 30 DARABOS ÉRMEGYŰJTEMÉNYT JELÖLI, AMELYEN AZ ANGOL VÁLOGATOTT TAGJAINAK ARCKÉPEI LÁTHATÓK.

[...] squirm through a packed **Dell** [...] (42) → [...] elvergődöm [...] (47)

EF: A *DELL* A SOUTHAMPTON FC STADIONJA VOLT 1898 ÉS 1991 KÖZÖTT.

an **Old Firm** game (129) → egy **Old Firm**-meccsen (155)

EF: AZ *OLD FIRM* KIFEJEZÉS A KÉT GLASGOW-I FUTBALLCSAPAT, A CELTIC ÉS A RANGERS ÖSSZECSAPÁSAINAK ÁLLANDÓ JELZŐJE.

[...] an entire family, known to everyone as the **Munsters** due to a somewhat outlandish and unfortunate physical appearance [...] (144) → [...] egy teljes család, amelyet mindenki csak „**munsterieknek**” nevezett a némiképp külföldies és szerencsétlen külsejük miatt [...] (175)

EF: A *The Munsters* az 1960-as években Amerikában vetített horror-komédia tévésorozat címe volt, amely egy szörnyekből álló család mindennapjait mutatta be.

[...] a twelve-hour day, like **Gordon Gekko's lunch, was for wimps** [...] (201) → [...] a tizenkét órás munkanap a nyápicoknak szólt [...] (246)

EF: GORDON GEKKO A *WALL STREET (TŐZSDECÁPÁK)* CÍMŰ AMERIKAI MOZIFILM FŐSZEREPLOJJE VOLT. HÍRESSÉ VÁLT MONDÁSA ÍGY HANGZOTT: „LUNCH IS FOR WIMPS.”

5. Konklúzió

Az adatok elemzése alapján megállapítható, hogy a fordítónak nem volt tudatos stratégiája a célnyelvi olvasó hiányzó enciklopédikus háttérfeltevéseinek pótlására. Látható, hogy még az azonos típusú kifejezések, például a tévéműsorok címeinek esetében is többféle megoldást alkalmazott, nem egyszer még ugyanazon a mondaton belül is. Úgy tűnik, hogy azon kifejezések esetében, amelyeknek értelmezéséhez ő maga rendelkezett a megfelelő enciklopédikus háttérfeltevésekkel, a célnyelvi olvasónak is megadta a kellő segítséget, azokban az esetekben viszont, amikor ő maga sem volt birtokában a kérdéses háttérfeltevéseknek, nem is próbálta rekonstruálni azokat. Más szóval az a benyomás alakulhatott ki bennünk a fordításról, hogy a fordító megoldásait nem elsősorban a forrásszöveg kontextuális hatásainak, vagyis üzenetének teljes mértékű rekonstruálása, illetve a célnyelvi olvasó részéről ehhez szükséges feldolgozási erőfeszítés mértékének optimalizálása motiválta, hanem a saját fordítási erőfeszítése mértékének

minimalizálására vonatkozó igénye. Ez alapján azt lehet mondani, hogy ez a fordítás nem felel meg a Gutt (1991) által megfogalmazott *optimális hasonlóság* követelményének. Heltai (1999) terminusával élve talán azt mondhatnánk, hogy ez a szöveg egyfajta *minimális fordítás* – bár az kérdéses persze, hogy egy regény esetében mennyire elfogadható az interpretációs hasonlóságnak ez a viszonylag alacsony szintje.

Források

Hornby, Nick 1996. *Fever Pitch*. London: Indigo.
Hornby, Nick 2002. *Fociláz*. Fordította M. Nagy Miklós. Budapest: Európa Kiadó.
Wikipedia. <https://en.wikipedia.org>.

Irodalom

Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
Heltai Pál 1999. Minimális fordítás. *Fordítástudomány* I.2: 22–32.
Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
Wilson, Deirdre és Carston, Robyn 2006. Metaphor, Relevance and the ‘Emergent Property’ Issue. *Mind and Language* Vol. 21 No. 3: 404–433.

DEDUKTÍV ÉS INDUKTÍV MEGOLDÁSOK A KULTURÁLISAN KÖTÖTT KIFEJEZÉSEK FORDÍTÁSÁBAN

1. Bevezetés

Egy korábbi tanulmányomban (Vermes 2008) azt vizsgáltam, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi olvasó kulturális háttérismeretei közötti különbségek hogyan befolyásolják egy szöveg értelmezhetőségét, és hogy milyen megoldásokat alkalmaz Nick Hornby *Fever Pitch* című regényének magyar fordítója a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók kognitív környezetének különbségeiből fakadó értelmezési nehézségek kezelésére. E fordítói megoldásokat négy csoportba soroltam, attól függően, hogy az adott kifejezés logikai illetve enciklopédikus tartalmából melyek őrződnek meg a fordításban. Jelen vizsgálatban csak azon esetekre koncentrálok, amikor a fordításban az eredeti kifejezésnek csak a releváns enciklopédikus tartalma, illetve valamely abból levezethető tartalom marad hozzáférhető a célnyelvi olvasó számára. E kifejezéseknek tehát a fordításban nem ugyanaz a jelentéstartalma, mint az eredeti angol kifejezéseknek, viszont segítséget nyújtanak a célnyelvi olvasó számára a szöveg értelmezésében. E tanulmányban azt is megpróbálom bemutatni, hogy az egyes fordítói megoldások mögött milyen deduktív illetve induktív következtetési folyamatok feltételezhetők.

2. A vizsgálat módszere

A vizsgálatba a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg azon vonatkozó részeit vontam be, ahol a kérdéses forrásnyelvi kifejezés fordítását az nehezíti meg, hogy a célnyelvi olvasó kognitív környezetében nem hozzáférhető valamely, az adott szövegrész értelmezéséhez szükséges kontextuális feltevés. A vizsgálat elméleti és fogalmi hátterét a Sperber és Wilson (1986) által kidolgozott és Gutt (1991) által a fordítás leírására adaptált relevanciaelmélet biztosítja. Az elemzésben az alábbi rövidítéseket fogom alkalmazni. EF: enciklopédikus feltevés, KF: kontextuális feltevés, KI: kontextuális implikáció, illetve AI: analitikus (kontextustól független) implikáció. Az enciklopédikus és egyéb feltevéseket Wilson és Carston (2006) konvencióját követve kiskapitális betűkkel jelölöm. Az elemzés során azonosított, a kérdéses szövegrészek értelmezéséhez szükséges enciklopédikus feltevések java részének forrása a *Wikipedia* volt.

3. Az adatok elemzése

Négyféle megoldásra találunk példákat a szövegben. Bizonyos esetekben honosító jellegű megoldást választ a fordító: a célnyelvi olvasó számára saját kultúrájából ismerős tartalmat hordozó kifejezéssel helyettesíti be az eredetit. Más esetekben a forrásnyelvi kifejezés által hordozott enciklopédikus tartalmat nyelvileg kifejtetté teszi, vagyis explicitálja. Harmadszor, számos kifejezés enciklopédikus tartalma helyett egy abból dedukcióval levezethető, kontextuálisan implikált tartalmat illeszt a szövegbe. Végül arra is van példa a szövegben, amikor egy dedukciót követő indukció eredményezi a célnyelvi kifejezést.

3.1. Behelyettesítés

A forrásnyelvi kifejezést a fordító behelyettesíti egy olyan magyar kifejezéssel, amely – miközben a logikai tartalma más, mint az eredetinek – ugyanazt az enciklopédikus feltevést aktiválja a célnyelvi olvasó elméjében, mint az eredeti a forrásnyelvi olvasó elméjében.

I have already **dropped as many aitches** as I can [...] (48) → Mindig **buzgón gyilkoltam a magánhangzókat** a beszédemben [...] (55)

EF: [AZ ANGOLBAN (KÜLÖNÖSEN A COCKNEY VÁLTOZATBAN) GYAKRAN NEM EJTIK KI A SZÓKEZDŐ H-KAT, AMI] AZ ALSÓ TÁRSADALMI OSZTÁLYBELI, MŰVELETLEN BESZÉLŐKRE JELLEMZŐ. A célnyelvi kifejezés hasonlóképpen aktiválja a következő enciklopédikus feltevést: EF: [A MAGYARBAN A MAGÁN Hangzók Gyilkolása] AZ ALSÓ TÁRSADALMI OSZTÁLYBELI, MŰVELETLEN BESZÉLŐKRE JELLEMZŐ.

A következő példa esetében nem egyetlen, hanem két enciklopédikus feltevés aktiválódik.

National Health reading glasses (54) → **esztéka** olvasószemüveg (62)

EF1: A *NATIONAL HEALTH* AZ ANGOL TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI KÖZPONT NEVE. A társadalombiztosítás kifejezés pedig a következő EF-t aktiválja a mondat kontextusában: EF2: A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS ÁLTAL TÁMOGATOTT SZEMÜVEGEK OLCSÓK ÉS NEM ESZTÉTIKUSAK. A fordításban ugyanez történik. EF1: AZ *ESZTÉKA* A MAGYAR TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI KÖZPONT KOLLOKVIÁLIS MEGNEVEZÉSE. EF2: AZ TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS ÁLTAL TÁMOGATOTT SZEMÜVEGEK OLCSÓK ÉS NEM ESZTÉTIKUSAK.

Az *esztéka olvasószemüveg* kifejezés tehát ugyanazt az EF2 enciklopédikus feltevést aktiválja, mint az eredeti angol *National Health reading glasses* kifejezés. Ezen túl

azonban az *esztéká* kifejezés, éppen a magyar kultúrához való kötöttsége révén, olyan további asszociációkat indíthat el, amelyeket az eredeti angol kifejezés bizonyosan nem eredményezhetett. Ezzel a megoldással így a fordító némileg túllőtt a célon, mivel kulturálisan heterogénné tette a szövegrészt.

blutack (110) → **gyurma** (131)

Forrásnyelvi EF: [A BLUTACK] RAGADÓS ANYAG. Célnyelvi EF: [A GYURMA] RAGADÓS ANYAG. A magyar *gyurma* szó ugyanazt az enciklopédikus feltevést aktiválja, mint az angol *blutack*.

[...] there is a higher proportion of nutters among the never-say-die, we'll-support-you-evermore hardcore than among the **sod-that-for-a-lark** floating punter. (203)
→ [...] mindenütt nagyobb arányban vannak dilisek a tűzön-vizen-át egy-életem-egy-halálom típusú kemény magban, mint az **ezt-a-játékot-a-nénikédnek-próbáld-eladni** fajtájú állhatatlan kocadrukkerek között. (249)

Forrásnyelvi EF: [A SOD THIS (THAT) FOR A LARK! KIFEJEZÉS AZT FEJEZI KI, HOGY] A BESZÉLŐNEK NEM TETSZIK VALAMI, TÜRELMETLEN, VAGY ELEGE VAN VALAMIBŐL. Célnyelvi EF: [AZ EZT-A-JÁTÉKOT-A-NÉNIKÉDNEK-PRÓBÁLD-ELADNI KIFEJEZÉS AZT FEJEZI KI, HOGY] A BESZÉLŐNEK NEM TETSZIK VALAMI, TÜRELMETLEN, VAGY ELEGE VAN VALAMIBŐL.

3.2. Enciklopédikus feltevés explicitációja

A fordító az eredeti kifejezés által aktivált enciklopédikus feltevést (vagy annak részét) nyelviileg kifejtett formában alkalmazza a fordításban az eredeti kifejezés (vagy annak célnyelvi megfelelője) helyett.

Sherbet Fountain (40) → **pezsgőpor** (44)

Forrásnyelvi EF: A SHERBET FOUNTAIN EGY PEZSGŐPOR (AMELYET ÉDESSÉGKÉNT FOGYASZTANAK).

How we all wished we came from the **Chicago Projects** [...] (48) → Mennyire szeretünk volna mindannyian, hogy **Chicago nyomortelepéről** [...] (54)

Forrásnyelvi EF: CHICAGO (USA) SZEGÉNYSÉG ÁLTAL SÚJTOTT LAKÓTELEPEIRŐL VAN SZÓ.

In a way nobody can blame any of us, **the Mockneys** [...] (49) → Igazából senki sem vádolhat bennünket [...] **az affektáltan külvárosias kiejtésünkért** [...] (55)

Forrásnyelvi EF: [A *MOCKNEY* SZÓ A *MOCK* ('HAMIS') ÉS *COCKNEY* ('KELET-LONDONI MUNKÁSOSZTÁLYBELI SZEMÉLY ILLETVE AZ ÁLTALUK HASZNÁLT AKCENTUS') SZAVAK ÖSSZEVONÁSÁVAL KELETKEZETT, ÉS AZT SUGALLJA, HOGY] A BESZÉLŐ IMITÁLJA A MUNKÁSOSZTÁLYBELI KIEJTÉST.

Cockney (50) → **londoni akcentus** (57)

Forrásnyelvi EF: A *COCKNEY* EGY LONDONI AKCENTUS.

[...] was as **happy as Larry** inventing his gruesome and improbable lies [...] (61) → [...] **boldogan** találta ki vérfagylaló és valószerűtlen hazugságait [...] (71)

Forrásnyelvi EF: A *HAPPY AS LARRY* KIFEJEZÉS AZT JELENTI, HOGY A KIFEJEZÉS ALANYA (NAGYON) BOLDOG.

3.3. Dedukció

A fordító az eredeti kifejezés által aktivált enciklopédikus tartalom segítségével dedukció révén levezethető, kontextuálisan implikált feltevést használja a fordításban.

[...] I lived with my mother and my sister in a small detached house in the **Home Counties**. (15) → [...] én az anyámmal és a húgommal éltem egy kis házban **egy London közeli városkában**. (12)

Az első példa a következő módon magyarázható deduktív következtetések sorozataként. A forrásnyelvi olvasó rendelkezik az alábbi enciklopédikus feltevéssel: EF A *HOME COUNTIES* KIFEJEZÉS A LONDONT HATÁROLÓ ILLETVE KÖRÜLVEVŐ MEGYÉKET JELÖLI. A mondat explicit tartalmából EF kontextusában következik az alábbi kontextuális implikáció: KI1 A NARRÁTOR EGY LONDONHOZ KÖZELI MEGYÉBEN ÉL. Ebből következik az alábbi analitikus (vagyis kontextustól független) implikáció: AI: A NARRÁTOR LONDONHOZ KÖZEL ÉL. A korábbi szövegrészekből rendelkezésre áll a következő kontextuális feltevés: KF: A NARRÁTOR EGY KISVÁROSBAN ÉL. A fordítás tehát AI tartalmának kontextuális implikációját adja KF kontextusában: KI2: A NARRÁTOR EGY LONDONHOZ KÖZELI KISVÁROSBAN ÉL.

Itt tehát a fordítás nem egyszerűen az eredeti kifejezés enciklopédikus tartalmát adja vissza, hanem az ezen enciklopédikus tartalom aktiválása segítségével elvégzett

dedukciós folyamat eredményét. Vagyis a fordító itt megspórolt bizonyos mértékű feldolgozási erőfeszítést a célnyelvi olvasónak. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a dedukciós folyamat esetleges más irányú elágazásait nem teszi hozzáférhetővé az olvasó számára, vagyis leszűkíti a lehetséges értelmezések (kontextuális hatások) körét a feldolgozási erőfeszítés nagyságának csökkentése érdekében. Hasonló a következő példa is:

[...] the vast majority of whom are **Scousers** [...] (31) → [...] amelynek a nagy része **semleges szurkoló**kából állt [...] (32)

Ennek a kifejezésnek a fordítása a következőképpen vezethető le az enciklopédikus tartalomról: EF A *SCOUSER* KIFEJEZÉS A LIVERPOOLBAN ILLETVE A VÁROS KÖRNYÉKÉN LAKÓKAT JELÖLI. A mondat explicit tartalmából következik EF kontextusában az alábbi kontextuális implikáció: KI1 A MÉRKŐZÉS NÉZŐINEK NAGYRÉSZE LIVERPOOLI ILLETVE KÖRNYÉKBELI SZURKOLÓ VOLT. Továbbá a megelőző szövegrészek feldolgozása révén az olvasó már rendelkezik a következő kontextuális feltevésekkel: KF1 KÉT KÜLFÖLDI CSAPAT ÁLTAL JÁTSZOTT VILÁGBAJNOKI MÉRKŐZÉS NÉZŐIRŐL VAN SZÓ. KF2 KÉT KÜLFÖLDI CSAPAT MECCSÉNEK ANGOL NÉZŐI SEMLEGES SZURKOLÓK. KI1-ből pedig következik KF1 és KF2 kontextusában: KI2 A NÉZŐK NAGY RÉSZÉ SEMLEGES SZURKOLÓ VOLT.

[...] suggesting as it did a safe haven for **Jennings and Darbishire, or William Brown** [...] (39) → [...] azt sugallta, hogy az **arsenalos kölykök** mennyei biztonságban érezhetik magukat [...] (43)

Forrásnyelvi EF *JENNINGS, DARBISHIRE* ÉS *WILLIAM BROWN* GYAKORI ANGOL SZEMÉLYNEVEK. A megelőző szövegrészek feldolgozása révén az olvasó már rendelkezik a következő kontextuális feltevéssel: KF EBBEN A RÉSZBEN AZ ARSENALNAK SZURKOLÓ GYEREKEKRŐL VAN SZÓ. EF az alábbi implikációt adja KF kontextusában: KI *JENNINGS, DARBISHIRE* ÉS *WILLIAM BROWN* AZ ARSENALNAK SZURKOLÓ GYEREKEK.

[...] and the next day, when **Southern** show the highlights of the game on TV [...] (42) → Másnap pedig, amikor a **tévében** mutatják a meccs összefoglalóját [...] (47)

Forrásnyelvi EF: A *SOUTHERN* EGY TÉVÉCSATORNA NEVE. A mondat explicit tartalmából következik EF kontextusában: KI EGY TÉVÉCSATORNA MUTATJA A MECCS ÖSSZEFOGLALÓJÁT. Ebből analitikusan következik: AI A TÉVÉBEN MUTATJÁK A MECCS ÖSSZEFOGLALÓJÁT.

on the 5.35 from Paddington (60) → az 5.35-ös vonaton (70)

Forrásnyelvi EF: A *PADDINGTON* EGY LONDONI VASÚTÁLLOMÁS. A mondat explicit tartalmából következik EF kontextusában az alábbi kontextuális implikáció: KI Az 5.35-ös *PADDINGTONBÓL INDULÓ VONATRÓL VAN SZÓ*. Ebből analitikusan következik: AI *AZ 5.35-ÖS VONATRÓL VAN SZÓ*.

Footlights (100) → Egyetemi Színpad (119)

Forrásnyelvi EF: A *FOOTLIGHTS* A CAMBRIDGE-I EGYETEM SZÍNJÁTSZÓKÖRÉNEK A NEVE. Ebből analitikusan következik: AI *A FOOTLIGHTS EGY EGYETEMI SZÍNPAD*.

From *NW3 to N17* (174) → *Csak szurkoló* (212)

Ez a kifejezés a regény egyik kulcsfejezetének a címe. Ebben a fejezetben a narrátor azt meséli el, hogyan segítette hozzá az Arsenalnak a Tottenham felett aratott nehéz győzelme egy fordulatos kupaelődöntőben ahhoz, hogy megszabaduljon depressziójától. A fejezet így kezdődik:

Ha van ennek a könyvnek középpontja, akkor az itt van, egy szerda estén 1987 márciusában, amikor egy pszichiáter hampsteadi rendelőjéből utaztam a tottenhami White Hart Lane-re, hogy megnézzem a Littlewoods Kupa elődöntőjének újrajátszását.

A meccset óriási izgalmak közepette megnyerte az Arsenal, a narrátor csapata, s az ennek következtében tapasztalt örömmámor valamilyen módon túlségítette őt hosszú ideje tartó depresszióján, és egyúttal képessé tette őt arra is, hogy személyes sorsát elválassa az Arsenalétól. A fejezet a következő mondatokkal végződik:

Attól az estétől kezdve nem voltam többé Arsenal-őrült, hanem újból megtanultam egyszerűen csak szurkolónak lenni, aki persze dilis és életveszélyesen megszállott, de azért egyszerűen csak szurkoló.

A fejezet címe az angol eredetiben metaforikus: a két londoni kerület postai kódja jelzi a pszichiáter rendelőjétől, vagyis a depressziótól a Tottenham stadionjáig, vagyis a depressziótól való szabadulásig vezető utat. A magyar fordításból a metafora alapjául szolgáló háttérfeltevések, és így maga a metafora sem rekonstruálhatók. Ami megmarad a fordításban: az a metaforikus utazás végpontja – és annak is csak egy leszűkített,

elszegényített értelmezése. Itt tehát a következőképpen rekonstruálhatjuk a fordítói megoldást. EF1 NW₃ HAMPSTEAD KÓDJA LONDONBAN. EF2 NI₇ TOTTENHAM KÓDJA LONDONBAN. A szöveg olvasása nyomán rendelkezésre állnak az alábbi kontextuális feltevések: KF1 A NARRÁTOR HAMPSTEADBEN JÁRT PSZICHOLOGUSHOZ. KF2 A NARRÁTOR TOTTENHAM KERÜLETBEN MEGNÉZETT EGY MECCSET, AHOL A CSAPATÁNAK GYŐZELME FELETT ÉRZETT ÖRÖME MEGSZABADÍTOTTA A DEPRESSZIÓTÓL ÉS MÁNIÁKUS FUTBALLŐRÜLETÉTŐL. A kifejezés explicit tartalmából következik EF1, EF2, KF1 és KF2 kontextusában KI A KIFEJEZÉS A NARRÁTOR METAFORIKUS ÚTJÁT JELZI A DEPRESSZIÓTÓL A DEPRESSZIÓTÓL VALÓ SZABADULÁSIG, A MÁNIÁKUS FUTBALLŐRÜLETTŐL A NORMÁLIS FUTBALLSZURKOLÓ-LÉTIG.

Proper writers go on author tours, and appear as guests on *Wogan* [...] (216) → Aztán meg minden valamirevaló író felolvasó turnékra jár, vagy meghívják a **tévébe** beszélgetni [...] (265)

Forrásnyelvi EF: A *WOGAN* EGY BESZÉLGETŐS MŰSOR VOLT A BRIT TÉVÉBEN. A mondat explicit tartalmából következik EF kontextusában: KI EGY VALAMIREVALÓ ÍRÓT MEGHÍVNAK A TÉVÉBE BESZÉLGETNI.

3.4. Indukció

A fordító az eredeti kifejezés enciklopédikus tartalma segítségével dedukció és indukción keresztül levezethető, implikált feltevést alkalmaz a fordításban.

[...] unless one stands on the North Bank, or **the Kop, or the Stretford End** [...] (77) → [...] hacsak nem az Északi Sáncon vagy **bármely másik nagycsapat „táborában”** szurkol [...] (91)

Itt a következő háttérfeltevésekkel nem rendelkezik a feltételezett célnyelvi olvasó. EF1 A KOP A LIVERPOOL FC LEGELKÖTELEZETTEBB SZURKOLÓI CSOPORTJÁNAK A TRADICIONÁLIS HELYE A CSAPAT STADIONJÁBAN. EF2 A STRETFORD END A MANCHESTER UNITED LEGELKÖTELEZETTEBB SZURKOLÓI CSOPORTJÁNAK A TRADICIONÁLIS HELYE A CSAPAT STADIONJÁBAN. (A North Bank pedig az Arsenal szurkolóié, de ez a kifejezés már egy korábbi ponton szerepelt a könyvben.) A mondat explicit tartalmából következik EF1 és EF2 kontextusában KI1 A LIVERPOOL FC ÉS A MANCHESTER UNITED SZURKOLÓIRÓL VAN SZÓ. A fordítás egyrészt explicitálja ezt az implikációt, másrészt azonban induktív módon általánosítja is a következő enciklopédikus feltevésből kiindulva: EF3 A LIVERPOOL ÉS A MANCHESTER UNITED AZ ARSENAL MELLETT AZ ANGOL FUTBALL

NAGYCSAPATAI KÖZÉ TARTOZIK. KI1 az alábbi kontextuális implikációt adja EF3 kontextusában: KI2 KÉT NAGYCSAPAT SZURKOLÓIRÓL VAN SZÓ. Ebből indukcióval következik: BÁRMELY NAGYCSAPAT SZURKOLÓIRÓL VAN SZÓ.

4. Tanulságok

Ahogy a fenti példák elemzése révén láthattuk, egy-egy releváns enciklopédikus feltevés hiánya a célnyelvi olvasó kognitív környezetében változatos problémákat okozhat a fordítás folyamatában, amelyeknek a megoldása hol könnyebben, hol nehezebben elérhető. (Nyilván olyan kommunikációs helyzetek is léteznek, amelyekben nincs megfelelő megoldás egy ilyen problémára.) A lényeg azonban az, hogy az ilyen fordítási kihívások esetében megfelelő megoldások csak akkor születhetnek, ha a fordító tudatában van a fordítási helyzetet alakító tényezőknek. Talán a legfontosabb dolog, amit egy fordítónak meg kell tanulnia, nem más, mint hogy a fordítás értelmező munka, méghozzá legalább két értelemben. Egyrészt a fordító a maga számára értelmezi a forrásnyelvi szöveget. Ez elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy a célnyelvi olvasó számára értelmezhető fordítást hozzon létre, vagyis hogy értelmezze a szöveget a fordítás olvasója számára. Azért fontos megkülönböztetni ezt a kétfajta értelmezést, mert a fordító és a célnyelvi olvasó különböző helyzetben van a forrásnyelvi szöveghez képest: a fordító közvetlen értelmező, a célnyelvi olvasó pedig alárendelt értelmező, aki a fordító segítségére szorul. A fordító ezért nem elégedhet meg a forrásnyelvi szöveg felületes értelmezésével. Ha önmaga számára nem képes értelmezni egy szövegrészt, akkor nagy a valószínűsége, hogy ezzel a fordítást is értelmezhetetlenné teszi a célnyelvi olvasó számára. A fordítónak meg kell tanulnia, hogy a forrásnyelvi szöveg értelmezésében nem lehet kompromisszumot kötni. (Természetesen itt csak az értelmezés alsó szintjeiről beszélek, hiszen egy irodalmi szöveg esetében nem beszélhetünk a szöveg értelmezésének lezártságáról vagy végességéről.) Másodlagos kommunikációs helyzetben az olvasó számára történő értelmezés egyik szükséges előfeltétele az, hogy a fordító egyáltalán felismerje, hogy másodlagos kommunikációs helyzetben dolgozik. Vagyis tudatában kell lennie, hogy feladata magában foglalja a kulturális kontextusok közötti különbségek felismerését és áthidalását is. A fordító nem csak a nyelvi, hanem a kulturális közvetítés szakembere is kell legyen. A fordító sem tudhat persze mindent, ám manapság nem kerül sok időbe és energiába utánanézni a dolgoknak. El sem kell mozdulni az íróasztal mellől, hiszen minden ott van előttünk pár gombnyomásra az interneten. Az internet és némi találgatás segítségével manapság már szinte minden fordítói problémára gyors megoldást lehet találni.

Források

- Hornby, Nick 1996. *Fever Pitch*. London: Indigo.
- Hornby, Nick 2002. *Fociláz*. Fordította M. Nagy Miklós. Budapest: Európa Kiadó.
- Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org>.

Irodalom

- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Vermes Albert 2008. *Fever Pitch*. Megjegyzések egy futball-könyv magyar fordításáról. In Sárdi Csilla (szerk.): *Kommunikáció az információs technológia korszakában. A XVII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Vol. 1. Pécs – Székesfehérvár: MANYE – Kodolányi János Főiskola. 131–136.
- Wilson, Deirdre és Carston, Robyn 2006. Metaphor, Relevance and the ‘Emergent Property’ Issue. *Mind and Language* Vol. 21 No. 3: 404–433.

III.
A FORDÍTÁSI EXPLICITÁCIÓ LEHETŐSÉGEI

FORDÍTÁSI VESZTESÉGEK: A NYELVI ÉS KULTURÁLIS TÉNYEZŐK VISZONYÁRÓL

1. Bevezetés

Az információelmélet szerint, amikor valamely jelrendszerben kódolt információt dekódolunk, majd újrakódolunk egy másik jelrendszerben, az eredeti információ egy része elvész. Ennek az elkerülhetetlen információvesztésnek a neve *entrópia*. Mivel a nyelvek közötti fordítás is magában foglalja a dekódolás és újrakódolás folyamatát, a fordításban is szükségszerű az információvesztés. A fordítás szakirodalmában ezen veszteségekre gyakran a *lefordíthatatlanság* különböző eseteiként utalnak.

Nida (1959) szerint a fordíthatósági problémák fő forrása az, hogy különbségek lehetnek a forrásnyelv és a cél nyelv grammatikai és lexikai kategóriái között. Entrópia léphet fel például akkor, amikor a forrásnyelvben kötelező kifejezni egy kategóriát, amit a cél nyelvben viszont nem kötelező. Ez a helyzet fennáll az angol és a magyar nyelv viszonyában is, minthogy például az angolban az egyszám harmadik személyű személyes névmások esetében kötelező választani a hímnemű és a nőnemű (és a semleges nemű) alakok között, a magyarban viszont nincs ilyen választási lehetőség.

Nyelvi fordíthatatlansági problémák jellemzően akkor adódnak, amikor a forrásnyelvi szöveg hatása a forrásnyelv valamely formális jellemzőjén alapszik, ahogyan az alábbi példákban látjuk:

If the plural of tooth is teeth, why the plural of booth isn't beeth? If teachers taught, why didn't preachers praught? If a vegetarian eats vegetables, what does a humanitarian eat?

Egy másfajta probléma az, amikor a forrásszöveg a forrásnyelven belüli jelentésviszonyokra épít. A következő példában a fordítási problémát az okozza, hogy az angol *to be out* kifejezés polyszém, míg a magyarban különböző szavakkal lehet kifejezni a különböző jelentéseket.

When the stars are out, they are visible, but when the lights are out, they are invisible.

Catford (1965) ezen túlmenően rámutat, hogy nem csupán a nyelvi rendszerek különbségei okozhatnak fordítási problémákat, hanem a kultúrák közötti különbségek is, és ennek megfelelően a fordíthatatlanságnak két esetét különbözteti meg: a *nyelvi fordíthatatlanságot*

és a *kulturális fordíthatatlanságot*. Kulturális fordíthatatlanságnak azt nevezi, amikor egy elem fordítását a forrásnyelvi kultúra és a célnyelvi kultúra közötti fogalmi különbözőség teszi lehetetlenné. Természetesen nyelv és kultúra nem választhatók el egymástól, hiszen nem lehet a kultúrát a nyelvtől független, illetve a nyelvet a kultúrától független létezőként elképzelni. Ily módon a catfordi megkülönböztetést inkább csak egy idealizált leírásnak tekinthetjük, amely megmutatja ugyan az entrópia jelenségének forrásait, de másrésztől elfedi e tényezők működésének valódi természetét. Tanulmányomban ezen állítást szeretném alátámasztani egy érdekes példán keresztül, az angol *they* névmás egyesszám harmadik személyű használata által okozott fordítási probléma elemzésével.

2. Nyelvi jelentés és fordítási műveletek

Az általam alkalmazott elméleti keretben, a relevanciaelméletben egy megnyilatkozás értelmezése azt jelenti, hogy a közönség dekódolja a megnyilatkozás nyelvi jelentését, majd ezt bizonyos kontextuális feltevésekkel kombinálva következtet a kommunikátor által közölni szándékozott feltevések halmazára. *Feltevésen* fogalmak egy strukturált halmazát értjük, és a feltevés jelentése az őt alkotó fogalmak jelentéseinek függvénye. Egy *fogalom jelentése* két részből tevődik össze. A fogalomhoz tartozik egy igazság-függvény jellegű *logikai bejegyzés*, amely lehet teljesen definitív, részben kitöltött, de akár üres is, valamint egy *enciklopédikus bejegyzés*, mely a fogalommal társított különböző féle mentális reprezentációkat tartalmaz, például személyes vagy kulturális hiteket kifejező reprezentációkat (Sperber és Wilson 1986: 83–93). Persze az a tény, hogy a szavak ilyen személyes vagy kulturális asszociációk hordozói, már régóta ismert. Például Márai Sándor így írt egy 1938-as munkájában:

Bizonyos szavak múlhatatlanul elindítanak bennem folyamatos látomásokat; elég egy újságcikkben megpillantanom ezt a szót: „garázda”, s valamilyen németalföldi csoportjelenetet látok vastag testekkel, félhomályos szobákkal, s jóízű és nyers drámaisággal, melyet megéltem egyszer, s félelmes és vonzó emlékem maradt az egésztől. Ez a szó: „pincegádor”, őszi kertet idéz föl, fonnyadt almaszagú kertet, minden tárgyi részletével, amint lézeng és úszik valahol az ökörnyálás, sárga fényben. Bizonyos szavak különös emlékeket kapcsolnak, melyeknek semmi közük a szó értelmi tartalmához. A szavak mast is jelentenek, mint amire a szótár tanít. (Márai 2000: 201)

Egy feltevés tartalma ebben az elméleti keretben az általa tartalmazott fogalmak logikai bejegyzéseinek függvénye, a feltevés feldolgozásának kontextusát pedig, legalábbis részben, e fogalmak enciklopédikus bejegyzései biztosítják (Sperber és Wilson 1986: 89).

Egy forrásnyelvi és egy célnyelvi kifejezés között négy szemantikai relációt (ha úgy tetszik: fordítási műveletet) különböztethetünk meg, amelyeket *teljes transzfer* (TT), *logikai transzfer* (LT), *enciklopédikus transzfer* (ET) és *zéró transzfer* (ZT) névvel illeltek. E relációkat a kifejezésekhez társított logikai (L) illetve enciklopédikus (E) bejegyzések négy lehetséges konfigurációja segítségével definiálom aszerint, hogy ezek közül mely releváns tartalmak őrződnek meg a fordításban. A fenti relációkat ezek alapján a következőképpen határozhatjuk meg: TT [+L, +E]: a célnyelvi megfelelő megőrzi az eredeti kifejezés releváns logikai és enciklopédikus tartalmát. LT [+L, -E]: a célnyelvi fordítási egység ugyanazzal a releváns logikai tartalommal bír, mint az eredeti, miközben az enciklopédikus tartalma különbözik tőle. ET [-L, +E]: a célnyelvi egység megőrzi az eredeti kifejezés releváns enciklopédikus tartalmát, miközben a logikai tartalma különbözik tőle. Végül ZT [-L, -E]: a forrásnyelvi egységnek mind a logikai, mind az enciklopédikus tartalma módosul a fordításban.

3. Kultúraspecifikusság és direkt fordítás

Az egyén *kognitív környezete* azon tények halmaza, amelyek *nyilvánvalók* (*manifest*) számára, vagyis amelyeket észlelni képes, illetve amelyekre következtetni képes (Sperber és Wilson 1986: 39). Egyének egy csoportjának *kölcsönös kognitív környezete* olyan közös kognitív környezetet jelent, melyben az is nyilvánvaló, hogy mely egyének osztoznak rajta (Sperber és Wilson 1986: 41). Ekkor a *kultúra* tág értelemben meghatározható úgy, mint azon feltevések halmaza, amelyek kölcsönösen nyilvánvalók egyének egy csoportja számára, a kulturális különbségek pedig meghatározhatók úgy, mint ilyen kölcsönösen nyilvánvaló feltevés-halmazok különbségei. A *kultúraspecifikusság* így azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének. A kérdés az, mi történik a fordításban akkor, amikor a forrásszöveg értelmezésében kultúraspecifikus feltevések is szerepet játszanak.

Gutt (1991: 163) definíciója szerint a *direkt fordítás* az az eset, amikor a forrásszöveg és a célszöveg között teljes interpretációs hasonlóság áll fenn, vagyis amikor a fordítás „elérhetővé teszi az eredetileg szándékolt interpretáció kidolgozását egy másik nyelven”¹. Általában véve két különböző (nyelven megfogalmazott) stimulus akkor és csak akkor teheti elérhetővé ugyanazt az interpretációt, ha ugyanabban a kontextusban dolgozzuk fel őket, mivel az interpretáció a stimulus és a kontextus kölcsönhatásának függvénye. Következésképpen a direkt fordítás csak akkor lehetséges, ha a célnyelvi szöveg értelmezése az eredeti

1 A szerző fordítása.

kontextusban történik. Amikor a célnyelvi szöveg értelmezése az eredetitől eltérő kontextusban, azaz egy *másodlagos kontextusban* történik, a kontextuális különbségek interpretációs különbségekhez fognak vezetni, vagyis entrópia (információvesztés) lép fel.

Mivel nyelvek (és kultúrák) közötti kommunikációs helyzetekben meglehetősen ritka, hogy az eredeti kontextus teljes egészében rendelkezésre álljon, a fordítás (számos formája) sok esetben egy *másodlagos kommunikációs helyzetben* (Gutt 1991: 73) zajlik, amely kizárja a direkt fordítás lehetőségét. Ilyenkor a fordítási veszteségek miatt egy valamely mértékben *indirekt fordítás* lesz a folyamat eredménye.

4. Egy különös angol névmás

Az itt következő szövegrészlet egy Ginny Dougarry által Clint Eastwood amerikai színésszel készített interjúból származik.

In the early Fifties, during his two-year stint in the US Army, he had a casual relationship with a schoolteacher in Carmel. When he attempted to end the affair, she turned violent. Did it frighten him? “Yeah, it gave me the spooks,” he says. “It wasn’t a homicide – someone trying to kill me. But it was someone stalking me and threatening to kill themself.”

A számunkra érdekes rész a szöveg végén található *themself* névmási alak. Ez egy igen furcsa hibrid összetétel. Az első részét alkotó *them* többesszámú alak, a második részét alkotó *self* viszont egyesszámú. Az egyesszámúban levő második alkotó, a *self* alak használata érthető: Clint Eastwood egyetlen személyről, volt barátnőjéről beszél. Akkor viszont miért használja a többes számú *them* alakot az itt joggal várható egyesszámú, nőnemű *her* alak helyett? Másszóval: mi az a jelentéstöbblet, amit a *themself* alak hordoz a standard *herself* alakkal szemben? Az közismert, hogy a *they* alaknak létezik egy generikus használata, amely neutrális a számosság tekintetében. Erre példa az alábbi szövegrészlet:

Not long ago I kept seeing Post Office vans with the attractive slogan: ‘Everyone should have a phone of their own.’ In a letter to the Guardian I remarked: ‘But I think nearly everyone do already.’ (Mikes 1984: 197)

Habár ebben a szövegben a szerző tréfát űz a *they* névmás generikus használatából, ez a fajta használata meglehetősen elterjedt és a standard (brit) nyelvváltozat részének tekinthető. Persze azt is lehetett volna írni a posta járművére, hogy „Everyone should

have a phone of his own”, de egészen biztos, hogy ez sem nyerné el mindenki tetszését. Bizonyos kontextusokban a generikus *they* természetesebb és elfogadhatóbb, mint a *he* hímnemű névmás generikus használata. Az egyesszám harmadik személyű hímnemű személyes névmás (illetve a *chairman* szóhoz hasonló hímnemű főnévi alakok) generikus használata csökkenő tendenciát mutat az 1960-as évek óta. Ennek oka valószínűleg leginkább az a feminista mozgalom által életre hívott igény, hogy a nyelvhasználatból is eltűnjenek a nemi megkülönböztetésre utaló elemek. Ennek következtében terjedőben van a *they* névmás generikus használata, amelyet nemre nézve neutrális volta miatt politikailag korrekt alaknak tekintenek. A *they* névmás generikus használata azonban egyáltalán nem újkeletű dolog. Hadd idézzek csak egy példát erre Shakespeare *Hamlet*jéből:

‘Tis meet that some more audience than a mother, since nature makes them partial,
should o’rhear the speech.

Ami a *themselves* generikus alakot illeti, a *they* generikus alakhoz hasonlóan ez is régóta használatban volt, ám a 16. századot követően eltűnt a nyelvből. Az 1980-as évek folyamán kezdett ismét elterjedni, a genderneutrális alakok használatának előtérbe kerülésével párhuzamosan (Burchfield 1996: 777). Használata nem tekinthető standardnak, de időről időre felbukkan. Egy (mára már megszűnt) internetes szótár (msn.encyarta.com) a következőképpen definiálta a jelentését:

Themselves is a reflexive pronoun that is sometimes used informally in speech instead of *himself or herself* when the sex of the person is not known or not relevant: *Any member of the party would try to distance themselves from this policy.* Its use, however, is not acceptable in standard English and should be avoided.

5. A fordítási probléma

A fentiek fényében érthetővé válik, hogy amikor Clint Eastwood a *themselves* névmást használja a barátnőjére utalva, akkor valószínűleg arra tesz egy némileg eltúlzottnak tűnő erőfeszítést, hogy genderneutrális, s ezáltal politikailag korrekt legyen a megfogalmazása. Az általa mondottak tehát (egyebek mellett) az alábbi feltevéseket implicálják (az enciklopédikus és egyéb feltevéseket Wilson és Carston (2006) konvencióját használva kiskapitális betűkkel jelölve):

- (1) BÁRKI KERÜLHET ILYEN LELKIÁLLAPOTBA, EGY FÉRFI ÉPPÚGY, MINT EGY NŐ.
- (2) CLINT EASTWOOD POLITIKAILAG KORREKT.

A kérdés tehát az, lehetséges-e az interjúból idézett szövegrészlet direkt fordítása, vagyis hogy a fordításunk is ugyanezt a két feltevést implikálja, mint az eredeti. Itt két problémával kerülünk szembe. Az egyik a két nyelvvel kapcsolatos: a magyar személyes névmási rendszerben nem létezik a nemek közötti különbség. (Pontosabban egyetlen példa létezik rá: a *magácska* alakot csak nők megszólítására használjuk.) A másik probléma pedig a kulturális kontextusok közötti különbséggel kapcsolatos.

Első látásra azt is gondolhatnánk, hogy (1) megőrzése nem jelenthet igazi gondot, hiszen a magyarban a *themselves* névmásnak könnyedén megfeleltethető a *maga* alak (illetve annak nyomatékos *önmaga* változata), amely logikai tartalmát tekintve egyenértékű az eredetivel: egyszám harmadik személyű genderneutrális visszaható névmás. A fordítás ekkor valahogy így hangozna:

Nem egy gyilkosról van szó – nem olyasvalakiről, aki meg akart engem ölni. De ez a valaki állandóan a nyomomban járt, és azzal fenyegetőzött, hogy megöli magát.

A probléma az, hogy mivel a magyarban nincs is más választásunk, mint a *maga* használata, éppen ez a nyelvi alak az, amire az olvasó ezen a ponton számít. Következésképpen, mivel nincs meglepetés, vagyis nincs extra stimulus, az olvasó nem fog extra implikált jelentések után kutatni. A fordítás nem aktiválja az (1) feltevést, és ennek következtében indirektté válik. Az angolban van egy nyelvi változó, amely döntést igényel a kommunikátortól, a magyarban ellenben nincs ilyen változó. Tehát a veszteséget legalábbis részben a nyelvi rendszerek közötti különbség okozza.

Másrészt, habár a magyar névmás logikailag egyenértékű az angollal, van egy lényeges különbség az enciklopédikus tartalmukat illetően. Az angol névmás enciklopédikus bejegyzésében ott van a következő feltevés:

- (3) A REFERENS NEME IRRELEVÁNS.

A *themselves* alak hatása erre a feltevésre épül, hiszen (1) a következőképpen dolgozható ki. A megelőző szövegrészből tudható illetve kikövetkeztethető, hogy

- (4) CLINT EASTWOOD SZAKÍTOTT A BARÁTNŐJÉVEL.
- (5) A SZAKÍTÁS MIATT A BARÁTNŐ ZAKLATOTT LELKIÁLLAPOTBAN VOLT.

Az (5) feltevés analitikusan implikálja a következő feltevést:

(6) A SZAKÍTÁS MIATT VALAKI (X) ZAKLATOTT LELKIÁLLAPOTBAN VOLT.

Mivel az utolsó mondatban Eastwood a lányról beszél, a mondat végén a *herself* alakra számít az olvasó. Így amikor helyette a *themselves* jelenik meg, ez arra indítja, hogy valamilyen extra kontextuális hatásra próbáljon következtetni. A következtetés kontextusát részben a névmás által aktivált (3) adja. (3) kontextusában (6) a következő feltevést implikálja:

(7) A SZAKÍTÁS MIATT X ZAKLATOTT LELKIÁLLAPOTBAN VOLT, AHOL X NEME IRRELEVÁNS.

Ebből pedig könnyen levezethető (1). Lényeges, hogy a (3) enciklopédikus feltevés nélkül nem dolgozható ki (1), és a magyar névmás nem hordozza ezt az enciklopédikus feltevést. Itt azonban már nem a nyelvszisztemek közötti különbségről van szó, hanem egy nyelvi elem használatával kapcsolatos háttérfelvétel hiányáról, vagyis egy pragmatikai (kontextuális) tényezőről. A fordítási veszteséget tehát az is okozza, hogy a fordításban nem aktiválódik ez a kultúraspecifikus feltevés. A célnyelvi kifejezés megőrzi az eredeti logikai tartalmát, de elveszíti annak releváns enciklopédikus tartalmát, így itt a logikai transzfer tipikus esetéről beszélhetünk. Van-e lehetőség (3) hiányának áthidalására a fordításban? Megpróbálkozhatunk például azzal, hogy az (1) feltevést a szöveg végén explicitáljuk:

Nem egy gyilkosról van szó – nem olyasvalakiról, aki meg akart engem ölni. De ez a valaki állandóan a nyomomban járt, és azzal fenyegetőzött, hogy megöli önmagát. Bárki kerülhet ilyen lelkiállapotba, egy férfi éppúgy, mint egy nő.

Könnyű belátni, hogy ez sem problémamentes megoldás. Az angol eredetiben (1) csupán implikált feltevés, a fordításban azonban explicitált feltevéssé válik. Tehát sikerült ugyan megőrizni, de nem ugyanazon a módon kommunikáljuk, mint az eredeti. Az alapvető különbség az explicit illetve az implicit módon kommunikált felvételek között az, hogy az előbbiekért a kommunikátor teljes felelősséget vállal, az utóbbiak esetében viszont a felelősség egy része áthárul a közönségre. Így a fordításban Clint Eastwood direkt felelősséget vállal az (1) feltevés igazságáért. Ne feledjük azonban, hogy valójában ő sosem mondta azt, amit (1) állít, mindössze arrafelé irányította a közönséget, hogy kikövetkeztesse ezt a feltevést. A fordítás tehát félrevezető ilyen értelemben, vagyis megint egy indirekt fordítás az eredmény.

Megtehetnénk persze azt is, hogy nem magát az (1) feltevést explicitáljuk, hanem a (3) enciklopédikus feltevést, vagy valami hasonlót:

Nem egy gyilkosról van szó – nem olyasvalakiről, aki meg akart engem ölni. De ez a valaki állandóan a nyomomban járt, és azzal fenyegetőzött, hogy megöli önmagát. És az most nem számít, hogy férfi vagy nő volt az illető.

Azonban ez a fajta teljes transzfer is ugyanazt a problémát veti fel, mint az előző, vagyis megint csak indirekt lesz a fordításunk.

Mi a helyzet a (2) feltevéssel? Itt egy esetleges további probléma merül fel, amely a kulturális kontextusok közötti különbséggel kapcsolatos: a politikai korrektség fogalma, illetve a politikailag korrekt nyelvhasználat jelensége jellemzően ismeretlen a magyar átlagember számára. Ha feltesszük, hogy a fordítás olvasója semmit nem tud a politikai korrektség fogalmáról, és hogy a fordító úgy véli, az adott fordítási feladat keretein belül nem is lehetséges bevezetni a fogalmat, akkor (2) elvész a fordításban, és így az eredmény megint csak egy indirekt fordítás lesz.

Tételezzük most fel, hogy a fordítás feltételezett olvasója ismeri a politikai korrektség fogalmát. Ekkor elvileg a fordító a (2) feltevést képes lehet kommunikálni a célnyelvi olvasó számára. A kérdés az, hogy milyen módon? Először is vegyük észre, hogy (2) levezetéséhez az alábbi kontextusra van szükségünk:

(1) BÁRKI KERÜLHET ILYEN LELKIÁLLAPOTBA, EGY FÉRFI ÉPPÚGY, MINT EGY NŐ.

(8) CLINT EASTWOOD AZ (1) FELTEVÉST KOMMUNIKÁLJA.

Ebből következik (némileg leegyszerűsítve a levezetést):

(9) CLINT EASTWOOD NEM TESZ KÜLÖNBSÉGET AZ EMBEREK KÖZÖTT A NEMÜK ALAPJÁN.

Ezt a feltevést a következő kontextuális feltevéssel kombináljuk:

(10) AKI NEM TESZ KÜLÖNBSÉGET AZ EMBEREK KÖZÖTT A NEMÜK ALAPJÁN, AZ POLITIKAILAG KORREKT.

Az eredmény az alábbi kontextuális implikáció:

(2) CLINT EASTWOOD POLITIKAILAG KORREKT.

Vagyis (2) levezetéséhez szükségünk van kontextuális premisszaként az (1) feltevésre. Láttuk azonban, hogy (1) csak indirekt módon őrizhető meg a fordításban, amiből következik, hogy (2) is csak indirekt módon őrizhető meg a fordításban.

6. Konklúzió

Azt látjuk tehát ebben a példában, hogy a *themselves* névmás használata által implikált két feltevés a fordításban vagy elvész (ha a névmást logikai transzferrel fordítjuk), vagy csak indirekt módon kommunikálható (ha a névmás enciklopédikus tartalmát explicitálva érjük el a teljes transzferet). Ennek a helyzetnek részben egy nyelvi különbség, részben pedig egy háttérfeltevés hozzáférhetőségét érintő kulturális különbség az oka. Ami különösen érdekessé teszi a példát, az a két tényező egymással való összefüggése, együttes szerepe. Ebben az esetben ugyanis nemigen lehet elválasztani egymástól őket a fordítási probléma okát illetően. A két tényező együtt vezet oda, hogy a fordítás indirektté válik.

Lehetséges volna természetesen olyan megoldást találni, amely nem vezet indirekt fordításhoz. Ehhez arra volna szükség, hogy a célnyelvi olvasó hozzáférjen az eredeti kontextushoz. Ehhez pedig a fordítónak el kellene magyaráznia a helyzetet egy jegyzetben vagy egy fordítói előszóban. Tanítania kellene a célnyelvi olvasót. Másszóval hozzáférhetővé kellene tennie a hiányzó feltevéseket, vagyis tágítania kellene a célnyelvi olvasó kognitív környezetét. Ez persze kognitív erőfeszítést követel az olvasótól is, és kérdéses, hogy egy népszerű magazin olvasója, aki valószínűleg pusztán a szórakozást keresi, hajlandó-e erre az erőfeszítésre. Nem valószínű, hogy hajlandó lesz elolvasni egy apróbetűs lábjegyzetet vagy egy hosszas bevezetést. Más lenne a helyzet egy regénnyel. Aki arra vállalkozik, hogy egy egész regényt elolvasson, az alighanem hajlandó némi erőfeszítésre annak érdekében, hogy új dolgokat tanuljon. A fordítónak tehát az is feladata lehet, hogy tanítsa olvasóját, de ez csak akkor lehetséges, ha az olvasó hajlandónak mutatkozik tanulni, vagyis extra erőfeszítést tenni. A fordítónak tisztán kell látnia ebben a kérdésben, és mindig az adott kommunikációs helyzethez kell igazítania a stratégiáját. Ha mód van rá, próbálja tágítani az olvasó kognitív környezetét, de ekkor az olvasó számára is világossá kell tennie, hogy milyen feladat vár rá a fordítás olvasásakor. Az olvasónak is tisztában kell lennie vele, hogy mik a lehetséges nyereségek, és ezek nagyjából mennyi energiát fognak igényelni. E két tényező egyensúlya biztosíthatja a fordítás optimális relevanciáját az olvasó számára.

Források

- Dougarry, Ginny 1998. Interview with Clint Eastwood. *The Times Magazine*, 28 March 1998.
- Márai Sándor 2000. *A négy évszak*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Mikes, George 1984. *How to Be a Brit*. London: Penguin Books.

Irodalom

- Brower, Reuben Arthur (szerk.) 1959. *On Translation*. Harvard: Harvard University Press.
- Burchfield, Robert William 1996. *New Fowler's Modern English Usage*. Oxford: Oxford University Press.
- Catford, John Cunnison 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Jakobson, Roman 1959. On Linguistic Aspects of Translation. In Brower, R. A. (szerk.): 232–239.
- Nida, Eugene A. 1959. Bible translating. In Brower, R. A. (szerk.): 11–31.
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wilson, Deirdre és Carston, Robyn 2006. Metaphor, Relevance and the 'Emergent Property' Issue. *Mind and Language* Vol. 21 No. 3: 404–433.

PRAGMATIKAI EXPLICITÁCIÓ A *DHAMMAPADA* MAGYAR FORDÍTÁSAIBAN

1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban a *Dhammapada* című buddhista szöveg három magyar nyelvű fordítását vetem össze egymással. Az eredeti páli szöveg és a magyar fordítások olvasóját több ezer év, több ezer kilométer és egy kulturális szakadék választja el egymástól. A magyar olvasó egészen bizonyosan nem rendelkezik mindazon háttérismeretekkel, amelyek a szöveg teljes értelmezéséhez szükségesek. Mit tehet egy ilyen *másodlagos kommunikációs helyzetben* (Gutt 1991: 73) a fordító, hogy biztosítsa a szöveg értelmezhetőségét?

A fordítást relevanciaelméleti keretben (Sperber és Wilson 1986) olyan nyelvek közötti interpretív kommunikációs aktusnak tekinthetjük, amely a célnyelvi (másodlagos) kontextusban az eredetivel az adott körülmények között a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutató üzenetet kommunikál. A relevancia elve tehát a fordításban az *optimális hasonlóság* feltevéseként nyilvánul meg (Gutt 1991: 101): a fordításnak oly módon kell hasonlítania az eredetire, hogy az eredetivel összevethető kontextuális hatásokat biztosítson, ugyanakkor értelmezése ne igényeljen a közönségtől indokolatlanul nagy feldolgozási erőfeszítést. Az értelmezéshez szükséges feldolgozási erőfeszítés mértékét három alapvető tényező határozza meg: a megnyilatkozás nyelvi komplexitása, a kontextus hozzáférhetősége, illetve az adott kontextusban a kontextuális hatások kidolgozásához szükséges következtetési erőfeszítés nagysága (Wilson 1992: 174).

Másodlagos kommunikációs helyzetben a legnagyobb problémát az jelenti, hogy bizonyos kontextuális feltevések nem hozzáférhetők a közönség kognitív környezetében, és emiatt bizonyos kontextuális hatások kidolgozása kérdésessé vagy éppen lehetetlenné válik. Ha a fordító a biztosan kidolgozható kontextuális hatások számát növelni szeretné, két dolgot tehet. Egyrészt csökkentheti a következtetés szerepét az értelmezésben. Ez elérhető azáltal, hogy növeli az explicit módon kommunikált feltevések (*explikatúrák*) számát, és csökkenti a kontextuálisan implikált feltevések (*implikatúrák*) számát. Másrészt azzal is növelhető a kidolgozható kontextuális hatások száma, ha az értelmezéshez szükséges, de a másodlagos kommunikációs helyzetben nem – vagy nem könnyen – hozzáférhető kontextuális feltevéseket nyelvi kódolt formában a szövegbe illeszti a fordító. Mindezzel ugyan a szöveg nyelvi komplexitását, vagyis a dekódoláshoz szükséges erőfeszítés mértékét is növeli a fordító, de ezt ellensúlyozza az a tény, hogy ily módon csökken a kontextus és az implikált kontextuális hatások kikövetkeztetéséhez szükséges erőfeszítés

nagysága. Összefoglalva: másodlagos kommunikációs helyzetben az értelmezés biztonsága úgy növelhető, hogy nyelviileg kifejtettebbé, explicitebbé teszi a kommunikátor a megnyilatkozást, vagyis növeli a nyelviileg kódolt információ mennyiségét. A fordítási *explicitáció* fogalmát Vinay és Darbelnet ([1958] 1995) vezette be és a következőképpen határozták meg:

A stylistic translation technique which consists of making explicit in the target language what remains implicit in the source language because it is apparent from either the context or the situation. [Olyan stilisztikai fordítási technika, amelynek révén explicitté tesszük a célnyelven azt, ami a forrásnyelvben csak implicit formában található meg, mivel a kontextusból vagy a közlési helyzetből kikövetkeztethető.] (Vinay és Darbelnet [1958] 1995: 342)

Klaudy (2004: 72) alapján az explicitációt (és ellentétpárját, az implicitációt) átfogó „szuperkategóriáknak” tekinthetjük, mivel többféle átváltási művelet végrehajtásával is megvalósítható. Ilyen műveletek a lexikai konkretizálás, felbontás és betoldás, illetve a grammatikai konkretizálás, felbontás és betoldás. (Az implicitációt pedig a lexikai általánosítás, összevonás és kihagyás, illetve a grammatikai generalizálás, lesüllyesztés és kihagyás segítségével lehet megvalósítani.)

Klaudy (1999: 12–13) négy explicitációs kategóriát különböztet meg: (1) a nyelvrendszerek különbségei miatt végzett *kötelező explicitáció*; (2) a nyelvhasználati, szövegszerkezési különbségek miatt alkalmazott *fakultatív explicitáció*; (3) a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók kulturális háttérismeretei közötti különbségek áthidalását célzó *pragmatikai explicitáció*; illetve (4) a Klaudy szerint a fenti okok egyikével sem indokolható, a fordítási tevékenység jellegeből, a fordító biztonságra törekvéséből következő *fordítás-specifikus explicitáció*.

Másodlagos kommunikációs helyzetben tehát pragmatikai explicitációt alkalmaz a fordító, hogy a célnyelvi olvasó kulturális háttérismereteinek hiányát kompenzálja. Robin (2013: 52) megfogalmazásában a pragmatikai explicitáció „fakultatív szövegszerkezési művelet, amelynek segítségével a másodlagos nyelvi közvetítő a kontextusból merítve törekszik a szöveg információs tartalmának és nyelvi explicitiségének optimalizációjára, feldolgozhatóságának megkönnyítésére”. A pragmatikai explicitációs eljárások alkalmazásának eredménye a fordított szöveg megnövekedett explicitisége lesz.

Az explicitiségnek, ahogy láttuk, vannak nyelvi, nyelvhasználati és pragmatikai aspektusai, amelyek mindegyikével itt nem foglalkozhatom. Ebben a tanulmányban csak a pragmatikai okokból történő explicitáció eseteit vizsgálom. Jelen vizsgálat céljai

1 A szerző fordítása.

érdekében az *explicitéség* fogalmát a következőképpen fogom értelmezni: egy adott fordítás abban az esetben explicitebb, mint a forrásnyelvi szöveg (vagy a forrásnyelvi szöveg valamely másik fordítása), ha benne olyan kontextuális háttérfeltevések illetve kontextuális implikációk is megjelennek explicit, vagyis nyelvileg kódolt formában, amelyeket a forrásnyelvi szöveg (vagy a forrásnyelvi szöveg valamely másik fordítása) csak implicit formában tartalmaz.

2. A *Dhammapada*

A buddhizmus Kambodzsában, Laoszban, Srí Lankán, Thaiföldön és Mianmarban (Burmában) domináns théraváda irányzatának szent iratait a *Tipitaka* ('három kosár') néven ismert, Páli Kánonként is emlegetett három részből álló gyűjtemény tartalmazza, melynek legteljesebb és legismertebb változata páli nyelven íródott. A mű születése az i.e. 5. sz. és i.e. 3. sz. közötti időszakra tehető (Fórizs 2012: 9). Ekkor az élőlőszóban megőrzött, hitelesnek tekintett tanításokat kánonba foglalták, és szintén élőlőszóban adták tovább, egészen az i.e. 1. századig, amikor Srí Lankán írásban is lejegyezték őket.

A *Dhammapada* versei a gyűjtemény második, *Szutta-pitaka* ('Beszédek kosara') nevű részében találhatóak. E versek Buddha erkölcsi tanításainak alap gondolatait foglalják magukba, és az útját kereső ember személyes fejlődésének, tanulásának eszközéül szolgálnak. A műben 423 időmértékes vers szerepel huszonhat tematikus fejezetre osztva. A versek nagy része slóka-mértékes, két tizenhat szótagot számláló középmetres sorból (vagy négy darab nyolc szótagú sorból) álló párvers, amelyet meglehetősen lazán kezelnek a páli költészetben. Másik része még szabadabban kezelt, fordításokban gyakran négysoros formában visszaadott három vagy négy sorba osztott strófa (Vekerdi 1999: 168).

A théraváda hagyomány szerint a *Dhammapada* verseit maga Buddha mondta el, egy-egy eseményre reagálva. A valóságban azonban „nem tőle származnak, csupán az ő gondolatait tolmácsolják híven, esetleg egyik-másik konkrét kijelentését foglalják versbe” (Vekerdi 1999: 167). Vekerdi szerint ez már csak azért is valószínű, mivel Buddha hitelesnek tekintett beszédeiben nem találunk verseket.² Másrészt a *Dhammapada* versei felbukkannak egyéb páli nyelvű szövegekben is, és „nem egy esetben szó szerint megtalálhatók egyéb, nem buddhista irodalmi művekben, pl. a szanszkrit nyelvű *Mahábhárata* eposzban

2 Kérdés – ahogyan Tóth Zsuzsanna felhívta rá a figyelmem –, hogy a Buddha halála után századokkal lejegyzett kánon mely szövegei lennének „hitelesnek” tekinthetők, és milyen kritériumok alapján. Tény ugyanakkor, hogy a kánon tartalmaz verses részeket. Vagyis ha összességében a kánon hitelességét nem kérdőjelezzük meg, akkor nem mondhatunk bizonyosat arról, hogy a Buddha használt-e verses formákat vagy sem.

vagy *Manu törvénykönyvében*” (Vekerci 1999: 167). Keletkezésének pontos ideje így nem állapítható meg, annyi tudható csupán, hogy legkésőbb az i.e. 240 körül tartott zsinaton bekerült a kanonizált szövegek közé. Később, az i.sz. 5. században szintén páli nyelven íródott hozzá egy *Dhammapada-atthakathá* nevű magyarázószöveg, legendagyűjtemény, amely a versekhez egy-egy Buddha életéről szóló legendát kapcsol hozzá.

A *Dhammapada* kifejezés egy összetett alak, amelynek két alkotóeleme a ‘mentális jelenség(ek összessége)’, illetve ‘törvény’, ‘igazság’ vagy – buddhista értelmezésben – ‘tan’ jelentésű *dhamma* (v.ö. szanszkrit *dharma*)³, illetve a ‘láb’, ‘lépés’, ‘ösvény’, ‘út’ jelentésű *pada*. Ez utóbbinak, ahogyan Vekerci (1999: 167) rámutat, létezik egy másik, ‘verssor’ jelentése is, azonban „az ‘út’ értelmezés mellett szól az, hogy magában a szövegben mindig ebben az értelemben áll a *pada* szó; ‘vers’ értelemben a *gáthá* szót használja a szöveg” (Vekerci 1999: 167). *Dhammapada* tehát nagyjából annyit tesz: ‘a tan útja’.

3. A *Dhammapada* magyar fordításai

A *Dhammapadát* számos nyelvre lefordították már, angolul például tucatnyi változata is létezik. Magyar nyelven először 1994-ben Fórizs László páliból készült prózai fordításában jelent meg *Az Erény útja* címmel. A fordító előszavában kifejti, hogy meg sem próbált formailag egységes szöveget létrehozni, annak ellenére, hogy a forrásszöveg viszonylag egységesnek tűnik bizonyos formai szempontok alapján. Elsődleges célja ehelyett a tartalom maradéktalan megőrzése volt. Ahogyan írja:

Világosan kell azonban látnunk, hogy a *Dhammapada* nem önmagáért való költészet, hanem költői szépséggel megfogalmazott tanítás. A fordító minden tőle telhető megtett, hogy a szövegek emelkedett mondanivalóját, szakrális tartalmát a lehető legnagyobb hűséggel visszaterejtse. (Fórizs 2012: 10)

1998-ban jelent meg Oborny Bea és Szendrő Csaba magyar változata, amely Juan Mascaro angol fordítása alapján készült *A Törvény útja* címmel. Előszavából megtudjuk, hogy e fordítás a gördülékenységre és érthetőségre törekedett annak érdekében, hogy a mindennapi használatra alkalmassá váljon. Ezt 1999-ben követte Vekerci József szintén a páli eredetiből készített *A Tan ösvénye* című, a tartalom mellett a költői formára

3 Bár a páli írásban nincs kis- és nagybetű, angolul és magyarul szokás azzal különbséget tenni a két jelentés (‘mentális jelenség’ illetve ‘törvény, tan’) között, hogy az előbbi jelentésben kisbetűvel, a második jelentésben nagybetűvel írják a szót. A páli terminusok formai és szemantikai jellemzőinek pontosítására vonatkozó megjegyzésekért szintén Tóth Zsuzsannának tartozom köszönettel.

is hangsúlyt helyező fordítása. Fordításában kötöttebben kezeli az adott versformákat annak érdekében, hogy a ritmus érzékelhetőbb legyen (Vekerdi 1999: 168). Fórizs próza fordításával összehasonlítva a sajátját a következőt írja:

Fórizs célja az eredeti szöveg terminológiájának, filozófiai fogalmainak minél hívebb visszaadása, éppen ezért lemond a verses formáról. Mi fordításunkban – az eredeti gondolatok minél világosabb tolmácsolása mellett – a versek költői szépségét is igyekeztünk érzékeltetni. (Vekerdi 1999: 168)

Vekerdi fordítása a 423 vers mellett a *Dhammapada-atthakathá* szövegeinek egy jelentős részét is magába foglalja.

A három magyar fordítás közül tehát kettő az eredeti páli nyelvű forrásszövegből (illetve valamelyik páli nyelvű változattól) készült, egy pedig egy angol nyelvű közvetítő szövegből. Kettő prózai, egy pedig költői szöveg, amely a tartalom mellett a szöveg költői szépségének megőrzését is célul tűzte ki. A két prózai szöveg közötti különbség – a forrásnyelvi szövegek különbözősége mellett – a következőkben foglalható össze. Fórizs változata (*Az Erény útja*) a tartalmi hűséget helyezi előtérbe, vagyis tartalmi szempontból forrásszöveg-orientált fordításnak tekinthető. Oborny és Szendrő fordításának (*A Törvény útja*) legfontosabb célkitűzése ellenben egy jól olvasható és érthető szöveg létrehozása volt, vagyis a célnyelvi olvasóra fókuszáló fordítás tipikus esetének tekinthető, amely nem szemantikai, hanem pragmatikai szinten igyekszik újjáteremteni a forrásszöveget. A harmadik, Vekerdi verses szövegváltozata (*A Tan ösvénye*) formai értelemben erősen forrásszöveg-orientált, amennyiben részben a formai hűséget, a versmérték megőrzését is célként tűzi ki. Ahogyan utószavában írja: „Fordításukban igyekeztünk kötöttebben kezelni az adott formákat, hogy a ritmus érzékelhetőbb legyen” (Vekerdi 1999: 168). Eközben tartalmi szempontból az értelmezhetőséget szem előtt tartó fordításnak ígérkezik. A fordítások hasonlóságait és különbözőségeit az 1. táblázat foglalja össze:

	<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
forrásnyelv	páli	angol	páli
forma	próza	próza	metrikus vers
fordítás elsődleges célja	maradékaltalan tartalmi hűség	gördülékenység, érthetőség	tartalmi világosság, költői szépség

1. táblázat. A magyar fordítások hasonlóságai és különbözőségei

4. A vizsgálat célkitűzése

E három fordítást a fentiek alapján a következő alapvető szempontok szerint vehetnénk össze egymással: vizsgálhatjuk, hogy milyen eltolódások mutathatók ki az egyes szövegekben egymáshoz és a forrásszöveg(ek)hez képest a forrásnyelv, a prózai vagy verses forma, illetve a fordítás célja közötti különbségeknek köszönhetően.

Jelen tanulmány ennél szerényebb célt tűz ki. Csak azt vizsgálom, hogy a fordítások elsődleges célkitűzése (illetve részben a formai megkötések) által okozott orientációs különbségek milyen tartalmi eltolódásokat okoztak a szövegekben egymáshoz képest. Amikor a fordítás célját meghatározták a fordítók, valójában arról döntöttek, hogy milyen módon törekszenek a fordítás relevanciáját biztosítani. A három magyar változat fordítói különböző utakat választottak. Az alapvető különbséget abban lehet közöttük megragadni, hogy különböző módon közelítik meg a célnyelvi szöveg értelmezhetőségét és olvashatóságát, vagyis relevanciáját. Ha feltesszük, hogy mindhárom fordító igyekezett minél pontosabban visszaadni az eredeti szöveg üzenetét, azaz megőrizni az eredeti által közvetített kontextuális hatásokat – hiszen egy szakrális szöveg esetében ez alapvető elvárás –, akkor különbséget leginkább abban várhatunk közöttük, hogy ehhez mennyi segítséget nyújtanak a célnyelvi olvasónak. Segítséget pedig úgy tudnak nyújtani, ha a hiányzó háttérfeltevéseket vagy a segítségükkel a szövegből nyerhető következtetéseket – kontextuális implikációkat – nyelvi kódolt formában az olvasó rendelkezésére bocsátják, vagyis ha kifejtik, explicitálják azokat.

A fordítások előszavai alapján Fórizs a szöveg üzenetének minél teljesebb megőrzését, vagyis a kontextuális hatások maximalizálását tűzte ki alapvető célul, Oborny és Szendrő a feldolgozási erőfeszítés mértékének észszerű szinten tartását. Mivel másodlagos kommunikációs helyzetben mindkét cél elérése a szöveg explicitiségének növelése révén lehetséges, feltételezhető, hogy mind *A Törvény útja*, mind *Az Erény útja* explicitebb a páli nyelvű eredetnél. A harmadik fordító, Vekerdi egyrészt tartalmi világosságra, vagyis a feldolgozási erőfeszítés mértékének optimalizálására törekszik, ami az explicitáció irányába mutat, másrészt azonban a magára vállalt formai megkötések miatt szövege bizonyosan nem lehet jelentősen explicitebb az eredetnél, így arra számíthatunk, hogy *A Tan ösvénye* kevésbé explicit, mint a másik két fordítás.

E tanulmányban a *Dhammapada* három magyar fordítását az eredetivel összevetve azt vizsgálom tehát, hogy a három különböző fordítói megközelítésmódnak milyen következményei vannak a fordítások explicitisége tekintetében.

5. Összevetés

Az alábbiakban néhány jellemzőnek ítélt verset vizsgálok meg közelebbről. Minden versnek közlöm az eredeti páli változatát Ānandajoti (2017) alapján, majd a vers nyelvi jelenésének tisztázása érdekében Ānandajoti (2017) – többé-kevésbé – interlineáris angol fordítását, illetve a Digital Library and Museum of Buddhist Studies szó szerinti angol fordítását. (A sortörések a források által alkalmazott módon jelennek meg.) Ezt követi minden esetben a három magyar változatot tartalmazó táblázat.

1. vers:

Manopubbaṅgamā dhammā, manoseṭṭhā manomayā,
manasā ce paduṭṭhena bhāsati vā karoti vā,
tato naṃ dukkham-anveti cakkam va vahato padaṃ.

Mind precedes thoughts, mind is their chief, (their quality is) made by mind,
if with a base mind one speaks or acts,
through that suffering follows him like a wheel (follows) the ox's foot.

All mental phenomena are preceded by mind,
Mind is their master, they are produced by mind.
If somebody speaks or acts
With a corrupted mind,
Hence suffering follows him,
Like the wheel the foot of the bearing animal.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
A szív irányítja a dhammákat, felettük áll, azok belőle származnak. A gonosz szívvel cselekvő, gonosan beszélő embert úgy követi a szenvedés, mint kocsni elé fogott ökröt a kerék.	Ami ma vagy, tegnapi gondolataidból ered, és amit most gondolsz, holnapi életedet formálja. Életünk az elménk teremtménye. Ha az ember tisztátalan elmével szól vagy cselekszik, a szenvedés úgy követi, mint a kocsni-ba fogott igásállatot a kerék.	A szándék minden dolognak az indítéka, lényege. Azt, aki gonosz szándékkal teszi tettét, szólja szavát, nyomon követi szenvedés, mint igavonót a kerék.

2. táblázat. A *Dhammapada* 1. versének magyar fordításai

Fórizs változata (*Az Erény útja*) az eredeti pontos fordítása. (A buddhista hagyományban máshol is van példa a *manas* 'elme' szó *szív* formában történő fordítására.) A *dhammā*

(‘mentális jelenségek’) kifejezést átemeli az eredetiből, vagyis idegenítő megoldást alkalmaz. A „szív irányítja a dhammákat” részt egy rövid jegyzetben magyarázza:

A kifejezés a szándék és következmény közötti mély összefüggésre utal. (Fórizs 1994/2012: 19)

Oborny és Szendrő fordítása (*A Törvény útja*) az eredeti páli vers első sorát két mondattal adja vissza, amelyeknek nem azonos a szemantikai tartalma az eredetivel, hanem annak egyfajta értelmezését adják: lehetséges kontextuális implikációkat fejtenek ki.

Vekerdi szövege (*A Tan ösvénye*) némileg még tömörebb is, mint az eredeti: a *manoseṭṭhā* (‘az elme a legkiválóbb’) kifejezést semmilyen formában nem őrzi meg, kihagyja. A kihagyás azonban nem a versmérték megőrzése miatt történt, mivel Vekerdi fordítása itt nagyrészt szabálytalan ritmusú⁴.

7. vers:

Subhānupassim viharantaṃ, indriyesu asaṃvutaṃ,
bhōjanamhi amattaññuṃ, kusītaṃ hīnavīriyaṃ –
taṃ ve pasahati Māro vāto rukkhāṃ va dubbalaṃ.

Living contemplating what is pleasant, uncontrolled in sense faculties,
not knowing the limit in food, indolent, low in energy –
Māra surely overthrows that one, like wind (overthrows) a weak tree.

The person, who lives contemplating pleasant things, who is not restrained in senses,
Who does not know moderation in food, who is indolent and of poor effort,
Mara will overcome him, as wind a weak tree.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Ha az élvezeteknek él, nem ellenőrizi az érzékeit, mértéktelen az evésben, lusta és erőtlen, akkor a Kísértő biztosan legyőzi, ahogyan a szél is ledönti a gyenge fát.	Aki a gyönyörökért él, kinek lelke nem ismeri az összhangot, s még étkezésére sem fordít gondot, aki állhatatlan, és nincs erényekkel felvértezve, azt Mára és az önző szeszélyek hajtják, mint ahogy a gyenge fát tépázza a szél.	Aki csak a gyönyört nézi, nem fékezi érzékeit, az evésben mértéktelen, hanyag és gyenge jellemű, azt ledönti a Kísértő, mint korhadó fát a szélvihar.

3. táblázat. A *Dhammapada* 7. versének magyar fordításai

⁴ A versmértékre vonatkozó észrevételekért köszönetem fejezem ki Bakaja Zoltánnak.

Az Erény útja és *A Tan ösvénye* között itt nincs lényegi különbség nyelvi kifejtettség tekintetében. A *Mára* nevet honosító megoldást alkalmazva mindkettő behelyettesíti a *Kísértő* kifejezéssel, vagyis explicitálnak egy enciklopédikus háttérfeltevést. *A Törvény útja* idegenítő megoldással élve megőrzi a *Kísértő*, *Mára* nevét, ugyanakkor magyarázatképpen betold egy *Mára* által uralt jelenségekre utaló részt, vagyis szintén explicitál egy háttérfeltevést. Érdekes megjegyezni, hogy bár nem magában a szövegben, hanem jegyzet formájában, de Fórizs és Vekerdi is fűz magyarázatot a *Kísértő* kifejezéshez:

A *Kísértő*: *Mára*, megszemélyesített értelemben ‘Az Érzéki Birodalom Ura,’ aki a vágyak hajszolására igyekszik rávenni minden élő, és így azok vágyaik által legyőzve a születés és halál körforgásában maradnak. (Fórizs 1994/2012: 19)

Kísértő: *Mára*, a buddhizmus ördöge. (Vekerdi 1999: 171)

9. vers:

Anikkasāvo kāsāvaṃ yo vatthaṃ paridahessati,
apeto damasaccena na so kāsāvaṃ-arahati.

The one who, while still impure, would wear the renunciant’s robe,
unendowed with restraint and truth, is not worthy of the renunciant’s robe.

Who is not rid of defilement, and will wear a yellow robe,
Devoid of restraint and truth, he does not deserve a yellow robe.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Aki úgy veszi magára a szerzetesek sárga ruháját, hogy előtte nem tisztul meg a bűntől, akiből hiányzik a mértékletesség és az igazság, az méltatlan a sárga ruhára.	Aki tisztátalan lélekkel ölti magára a szerzetesek sárga köntösét, belső összhang és az igazság ismerete nélkül, az méltatlan a szent ruhára.	Ha sárga köntöst öltött fel, de vétkét nem vetkőzte le, hamisság s indulat rabja, nem érdemli meg e ruhát.

4. táblázat. *A Dhammapada* 9. versének magyar fordításai

A páli *kāsāvaṃ yo vatthaṃ* kifejezés szó szerinti jelentése: ‘azt a sárga ruhát’. *A Tan ösvénye* a legszikárabb fordítás: nem magyarázza a *sárga köntös* kifejezés jelentését, miközben a másik két fordítás egy háttérfeltevést explicitálva megteszi ezt. Vekerdi is érzi azonban, hogy itt segítségre szorul az olvasó, ezért az érthetőség kedvéért rövid megjegyzést fűz a vershez:

Sárga köntös: a buddhista szerzetesek narancssárga köntöst viseltek. (Vekkerdi 1999: 171)

38. vers:

Anavaṭṭhitacittassa, Saddhammaṃ avijānato,
pariplavapasādaṃ, paññā na pariṇāṭi.

For the one with unsettled mind, who does not know the True Dhamma,
whose confidence is wavering, wisdom is unfulfilled.

The wisdom of a person, whose mind is unsteady, who does not understand the True
Dharma
and whose confidence is wavering will not become perfect.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
A Törvény nem tárulhat fel, amíg az elme ingatag; A megismerés nem teljes, amíg a Csend el-elszakad.	Kinek elméje állhatatlan, aki nem látja az igazság útját, kinek hite és békéje ingatag, soha nem ismeri meg a bölcsesség teljességét.	A gondolatain nem úr, az Igaz Tan nem ismerő, hitében ingatag férfi a bölcsesség- hez nem jut el.

5. táblázat. A *Dhammapada* 38. versének magyar fordításai

A Tan ösvénye lényegében megőrzi az eredeti szöveg szemantikai tartalmát, eltekintve az *anavaṭṭhitacitta* ('ingatag elméjű') kifejezéstől, melyet értelmezve fordít. *A Törvény útja* itt nem explicitál, hacsak a *pasāda* ('bizonyosság', 'hit') kifejezés „hite és békéje” alakban történő fordítását nem tekintjük annak. A második sor fordításában *Az Erény útja* a „Csend el-elszakad” fordulatot alkalmazza. Ezt egy lehetséges kontextuális implikációnak tekinthetjük, amelyet talán azért használt a fordító, mert úgy érezte, ez a megoldás nagyobb interpretációs hasonlóságot eredményez az eredetivel. Ugyanakkor homályosabb is, vagyis nagyobb mértékű feldolgozási erőfeszítést igénylő megoldás, mint a másik két szövegé. Ezt ellensúlyozandó Fórizs jegyzetben magyarázza a *Csend* kifejezés jelentését:

A 'csend' itt a meditációból eredően összeszedett, nyugodt, elcsendesült elmére utal. (Fórizs 1994/2012: 28)

44. vers:

Ko imaṃ paṭhaviṃ vicessati
yamalokañ-ca imaṃ sadevakaṃ?
Ko dhammapadaṃ sudesitaṃ
kusalo puppham-ivappacessati?

Who will know this earth
and the lower realm, together with the gods?
Who (will reflect) on the well-taught verse of Dhamma
as a good man reflects on a flower?

Who will investigate this earth and this Yama's world with its deities?
Who will understand this well taught Dharma-verse, as a skilful person picks flowers?

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Ki fogja legyőzni ezt a világot, a halál birodalmát, és az istenekét? Ki fogja jó kertészként az erény igaz módon felmutatott útját választani?	Ki hódítja meg e világot, s az istenek világát, és Jama világát, a halált és fájdalmat? Ki találja meg a Dhammapadát, a Tökéletesség tiszta útját, mint ahogy a virágot kereső ember a legszebb virágot találja meg?	Ki fogja legyőzni a földet és a halál birodalmát és az eget? A Tan ösvényét ki találja meg, akár a virágot a fürgé szem?

6. táblázat. A *Dhammapada* 44. versének magyar fordításai

A Törvény útja, akárcsak a 7. versben, ismét idegenít és ugyanakkor explicitál: a *yamalokañ* ('Jama világát') szó fordításakor áttemeli *Jama* nevét, és egyúttal a releváns enciklopédikus háttérfeltevést („a halált és fájdalmat”) betoldva explicitál. A másik két szöveg a *Jama* nevet elhagyva, csupán az enciklopédikus háttérfeltevést explicitálva fordítja e szót. A vers második mondatának fordításában a *Dhammapada* kifejezéssel kapcsolatban hasonló különbséget figyelhetünk meg: *A Törvény útja* idegenít és explicitál, *Az Erény útja* „az erény igaz módon felmutatott útja” formában explicitál, miközben Vekerdi szövege pontosan visszaadja a szó szemantikai tartalmát. További különbség – eltekintve a Fórizs által elég ügyetlenül megszerkesztett hasonlattól –, hogy Fórizs ehhez a vershez is ad jegyzetet:

A világunk a halál birodalma: semmi, amit tapasztalunk és tapasztalhatunk nem kerülheti el a halált; ez ránk éppúgy igaz, mint az isteni (mennyei) és pokoli születesben részesültekben (sic). (Fórizs 1994/2012: 32)

46. vers:

Pheṇūpamaṃ kāyam-imaṃ viditvā,
maṛīcidhammaṃ abhisambudhāno,
chetvāna Mārassa papupphakāni,
adassanaṃ Maccurājassa gacche.

Knowing that this body is just like froth,
understanding it has the nature of a mirage,
cutting off Māra's flower-tipped (arrows),
one should go beyond the King of Death's sight.

Having understood that this body is like foam, having realized its mirage-like nature,
having cut off Māra's flower-tipped arrows, one should make himself invisible to the
King of Death.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Amint ráébredt, buborék a teste, és csak délibábtermészet az övé, a vágy minden virágszárát ki- tépte, a Halál Királya nem lel rá többé.	Aki tudja, hogy teste a hullám tajtéka, a délibáb árnyéka, az el- tőri Mára éles nyilait, melyeket az érzéki szenvedélyek rózsái rej- tenek, azt nem látja meg a Halál Királya, az továbbmegy és követi az utat.	Ha ráébred, hogy buborék a tes- te, csak délibáb, szétfoszló, üres árnyék, szétszórja Mára virág-nyilait mind, s Halálkirálynak szeme nem talál rá.

7. táblázat. A *Dhammapada* 46. versének magyar fordításai

A *Mārassa papupphakāni* ('Mára virághegyű nyilai') kifejezést Vekkerdi gyakorlatilag szó szerint fordítja, vagyis nem explicitál, nem nyújt segítséget az értelmezéshez. Oborny és Szendrő némiképp módosítják és egy magyarázó résszel („melyeket az érzéki szenvedélyek rózsái rejtenek”) is kiegészítik az eredeti metaforát (bár kétséges, hogy az explicitáció ezen formája valóban segíti-e az értelmezést). A vers utolsó sorához is kiegészítést fűznek, amelyben egy lehetséges kontextuális implikációt explicitálnak. Fórizs *Mára* nevét elhagyja, és átalakítja a metaforát, amely ebben a formában feltehetőleg jobban értelmezhetővé válik a magyar olvasó számára. Emellett – szokásához híven – jegyzetben magyarázza a vers tartalmát:

A vágyakozásból és ragaszkodásból eredő tettek az érzékek, a halál birodalmának részei. A megvilágosodott tetteiben nincs vágyakozás és ragaszkodás – túllép a halálon, és ‘oda megy, ahova a Halál Királya nem lát.’ A Haláltalan a Nibbána egyik szinonímája. A virágok Mára virágai, akire a szövegek gyakran a ‘Halál Birodalmának Ura’ néven utalnak. (Fórizs 1994/2012: 32)

60. vers:

Dīghā jāgarato ratti, dīgham santassa yojanaṃ,
dīgho bālānaṃ saṃsāro Saddhammaṃ avijānataṃ.

Long is the night for one awake, long is a league for one tired,
long is the round of births and deaths for fools who know not True Dhamma.

Long is the night for a wakeful; long is a yojana for a tired.
Long is the *Samsara* for the fools who do not know the true Dharma.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
A virrasztónak hosszú az éjszaka, a fáradt vándornak hosszú a jó-dzsana, az igaz Törvényt nem ismerő balgának hosszú a szamszára.	Milyen hosszú az éjszaka az őrnek, milyen hosszú az út a megfáradottnak, milyen hosszú az életek sorának halálba torkolló vándorlása a bolondnak, aki nem találja az utat!	Álmatlannak hosszú az éj, a fáradtnak hosszú az út, hosszú Lét sújtja azt, aki az Igaz Tant nem ismeri.

8. táblázat. A *Dhammapada* 60. versének magyar fordításai

Fórizs idegenítő megoldással élve *jódzsana* és *szamszára* alakban fordítja a *yojana* (‘kb. 10–11 km-es távolság’) és *saṃsāra* (‘örök vándorlás’) kifejezéseket, de magyarázatot nem fűz hozzájuk a szövegben, hanem – ahogy megszoktuk már tőle – jegyzetben ad segítséget az értelmezéshez:

jódzsana · yojana

Régi hossz mérték. India különböző vidékein néhány kilométer és néhány tucat kilométer közötti távolságot jelenthetett.

szamszára · saṃsāra

Továbbblétesülés, újraszületés, a függő keletkezés világában való vég nélküli bolyongás. (Fórizs 1994/2012: 37)

Oborny és Szendrő illetve Vekerdi *az út* kifejezéssel generalizálva fordítja a *yojana* szó jelentését, vagyis itt feláldozzák az eredeti interpretáció egy részét a feldolgozási erőfeszítés mértékének csökkentése oltárán. A *samsāra* szó jelentését *A Törvény útja* „az életnek sorának halálba torkolló vándorlása” fordulattal explicitálja, míg Vekerdi nagy kezdőbetűt használva jelzi, hogy az általa alkalmazott *Lét* kifejezésnek itt nem a hétköznapi jelentésére kell gondolnunk, de a biztonság kedvéért azért egy jegyzetben magyarázatot is fűz a szóhoz:

Lét: szanszára, az újjászületésnek sorozata, „lélekvándorlás”. (Vekerdi 1999: 171)

85. vers:

Appakā te manussesu ye janā pāragāmino,
athāyaṃ itarā pajā tīram-evaṇudhāvati.

Amongst humans few people go beyond,
the rest of the people run down the bank.

Few are those amongst people, who have gone to the other shore.
And these other people just follow this shore.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Az emberek közül csak kevesen érik el a túlsó partot, a legtöbben ezen a parton szaladgálnak fel-alá anélkül, hogy bármit is találnának.	Kevesen kelnek át az idő folyóján, hogy elérjék a Nirvánát. A többség az innenső parton futkos föl- és alá.	E világból a túlpartra igen kevesen jutnak el; legtöbben innenső parton szaladgálnak fel és alá.

9. táblázat. *A Dhammapada* 85. versének magyar fordításai

Az Erény útja szó szerint adja vissza a vers első sorának szemantikai tartalmát. *A Törvény útja* betoldott részekkel segíti a *pāragāmino* (‘a másik partra átkelt’) kifejezés értelmezését. Explicitálja egyrészt a *part* metaforáját (‘az idő folyóján’), másrészt pedig az átkelés célját is: ‘hogy elérjék a Nirvánát’. Ugyanezt *Az Erény útja* szokás szerint egy jegyzettel oldja meg:

a túlsó partot · pāragāmino

A Buddha gyakran hasonlította a Nibbána megvalósítására való törekvést a vízen való átkeléshez. (Fórizs 1994/2012: 42)

Ugyanakkor a vers második sorának fordítását nem jegyzettel, hanem egy magyarázó betoldással („anélkül, hogy bármit is találnának”) egészíti ki Fórizs. (Ezt feltehetőleg csak azért teszi, hogy meglegyen a négy sor a versben.)

A Tan ösvénye egyetlen ponton tér el az eredetitől: a *manussesu* (‘az emberek között’) szót „e világból” alakban magyarájtja, aminek célja feltehetőleg az, hogy megkönnyítse a *tūlpart* metaforikus értelmezését.

87. vers:

Kaṇhamā dhammāṃ vippahāya, sukkaṃ bhāvettha paṇḍito,
okā anokaṃ āgama; viveke yattha dūramaṃ.

Having abandoned the dark state, the wise one should develop the bright,
having gone forth to homelessness from home; in solitude, where it is hard to delight.

Having abandoned the bad states let the wise man develop the good states.
Having come from the house into houselessness, into solitude, which is not fit for pleasures.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
A bölcs hagyja el a sötétséget és lépjen az Erény útjára! Hátrahagyván otthonát távozzék az otthontalanságba, a magányba, melyet oly nehéz szeretni!	Elhagyva a sötétség útját, követe a világosság útját, a bölcs váljon meg a családi élettől, és kezdjen szabad életet.	Elhagyja a sötét törvényt, tiszta törvényt követ a bölcs. Hajléktalan magányában él, odahagyja otthonát.

10. táblázat. A *Dhammapada* 87. versének magyar fordításai

Az Erény útja a vers első sorának *sukkaṃ bhāvettha (dhammāṃ)* (‘a tiszta, világos utat kövesse’) kifejezését – talán nem nagyon meglepő módon – a „lépjen az Erény útjára” alakban adja vissza, a *sukka* jelző jelentését kontextuálisan értelmezve. A másik két fordítás itt megőrzi az eredeti szemantikai tartalmát.

A második sorban az *okā anokaṃ āgama* (‘otthonból az otthontalanságba távozva’) kifejezést *A Törvény útja* értelmezve, egy lehetséges implikációt explicitálva fordítja: „váljon meg a családi élettől, és kezdjen szabad életet”. Ugyanakkor valamiért kihagyja a *viveke yattha dūramaṃ* (‘magányban, ahol nincs öröm’) kifejezés fordítását, vagyis csökkenti a nyelvileg kódolt információ mennyiségét. Ezzel egyrészt lehetetlenné teszi

az eredetivel való teljes interpretációs hasonlóságot, másrészt viszont csökkenti a feldolgozáshoz szükséges erőfeszítés mértékét. E kifejezés jelentésének egy része *A Tan ösvényéből* is hiányzik, feltehetőleg azért, mert nem sikerült Vekerdinek a szótagszámra vonatkozó korlátozás mellett is megfelelő megoldást találnia. *Az Erény útja* pontosan követi az eredetit, és egy jegyzettel is segíti az értelmezést:

távozzék az otthontalanságba · anokamāgamma

Hagyományos szóhasználattal, amikor valaki lemond a világi élet céljairól, elhagyja otthonát, és a szerzetesi életet választja, ezzel ‘az otthontalanságba távozik.’ (Fórizs 1994/2012: 42)

221. vers:

Kodhaṃ jahe, vippajaheyya mānaṃ,
saṃyojanaṃ sabbam-atikkameyya,
taṃ nāmarūpasmiṃ asajjamānaṃ,
akiñcanaṃ nānupatanti dukkhā.

One should abandon anger, one should abandon conceit,
one should overcome every fetter,
without clinging to mind and bodily form,
sufferings never do befall the one having no possessions.

Renounce anger; abandon pride.
Overcome all fetters.
The one, who is not attached to mind and body,
and has nothing, is not followed by suffering.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Hagyjon hátra haragot, büszkeséget! Szabaduljon meg az összes bilincstől! A név-formához hozzá nem tapadva nem köti semmi: nincs több szenvedése.	Győzd le haragod, add fel büszkeséged. Nem érheti szenvedés azt, akit semmi sem béklyózik, akinek semmije sincs.	Felejtse el a haragot s a gőgöt, szakítsa széjjel valamennyi kapcsát, névvel s alakkal semmit se törődjön, s ha semmije sincs, bánata se lesz több.

11. táblázat. A *Dhammapada* 221. versének magyar fordításai

Az Erény útja szó szerint, *név-forma* összetett alakban, idegenítve fordítja a *nāmarūpa* ('név-anyagi forma') összetételt. *A Tan ösvénye* felbontja az összetételt, és ezáltal talán valamivel könnyebben értelmezhetővé teszi. *A Törvény útja* pedig teljesen kihagyja a terminust, és így nem teszi lehetővé az eredeti interpretáció kidolgozását, amivel csökkenti a szövegrész relevanciáját. Ugyanakkor megkíméli az olvasót a furcsa, idegenszerű fordulat értelmezésétől, vagyis a feldolgozási erőfeszítés mértékének csökkentése révén törekszik a relevancia növelésére. A legnagyobb mértékű feldolgozási erőfeszítést feltehetően *Az Erény útja* által alkalmazott megoldás igényli, azonban Fórizs itt is jegyzetben explicitálja a szükséges háttérfeltevéseket:

név-forma · nāma-rūpa

A létezés mentális ('név') és testi ('forma') elemeinek hagyományos neve.

tapadás · asmim-asajjamāna

A 'tapadás' a tévhitből eredő én-azonosulásra utal. 'A név-formához hozzá nem tapadva,' vagyis a név-formát nem látja úgy, hogy 'én ez vagyok, ez az enyém, ez hozzám tartozik.' (Fórizs 1994/2012: 94)

254. vers:

Ākāse va padaṃ natthi, samaṇo natthi bāhire,
papañcābhiratā pajā, nippapañcā Tathāgatā.

There is no footprint in the sky, there is no ascetic on the outside,
folk greatly delight in impediments, the Realised Ones are free of impediments.

There are no tracks in the sky. There is not a true monk outside of this teaching.
Mankind delights in obsession. The Buddhas are free of obsession.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Nincs út az űrben, kívül nincs remete; sokan a világ hívságaiban lelik örömüket, a Beérkezettek megszabadultak a hiábavalóságoktól.	Az éghez nem vezet út. A szerzetesnek önmagában kell megtalálnia az utat. Míg a világ a gyönyörökkel játszik, melyek akadályok az úton, a Tathagaták, a „beérkezettek” árteltek az idő folyóján, és legyőzték a világot.	A levegőben nincs ösvény, nincs külvilágban szerzetes, a Beérkezettekben nincs a dolgokhoz ragaszkodás.

12. táblázat. A *Dhammapada* 254. versének magyar fordításai

Fórizs és Vekerdi fordítása szorosán követi az eredeti szöveg első sorát, köztük itt nincs lényegi különbség. Fórizs szövegéből ezúttal sem hiányzik a magyarázó jegyzet, amely lehetővé teszi az eredeti interpretáció kidolgozását:

kívül nincs remete · samaṇo natthi bāhira

A hagyományos értelmezés szerint, a ‘remete’ itt a világról való lemondó élet célját megvalósított személyekre utal. A DN 16 szuttában a Buddha kifejti, hogy azokban a közösségekben, ahol a Nemes Nyolcúttú Ösvényt nem gyakorolják, nincsenek megvilágosodott remeték, vagy szerzetesek.

Ugyanakkor arra is figyelmeztet a vers, hogy ne hagyjuk, hogy a költői képek és metaforák (v. 175 „A Napúton át a téren”) félrevezessenek minket. Ne úgy gondoljunk a Nibbánára, mint ahová kocsival, vagy akár égi járművel el lehetne jutni. Hiába szállnánk be egy ilyen járműbe, és vitelnénk bárhová magunkat, a saját bőrünkön nem tudnánk kibújni (kívül nincs remete). A Nibbánába nem vezet kívül („a téren át”) út. A megvilágosodás útja belső út, amit mindenkinek magának kell végigjárnia, s ehhez mindenkinek önmagát kell legyőznie. (jegyzet, Fórizs 1994/2012: 99)

Oborny és Szendrő értelmezve fordítanak: a *samaṇo natthi bāhira* (‘kívül nincs szerzetes’) kifejezést egy kontextuálisan implikált feltevéssel helyettesítik, explicitálják: „A szerzetesnek önmagában kell megtalálnia az utat”.

Az eredeti szöveg második sora szembeállítja egymással az átlagembereket és a beértezetteket. A sor elejét Vekerdi kihagyja, ami által lehetetlenné válik a teljes interpretációs hasonlóság. Oborny és Szendrő a *papañcābhiratā pajā* (‘a szenvedélyekben, akadályokban örömet lelő emberek’) kifejezés jelentését a következő két tagmondatban teljesen kibontják, explicitálják. A sor második felének fordításakor átemelnek egy buddhista terminust, a *Tathagata* szót (helyesen: *Tathāgata*), amelyet – értelmezését segítve – rögtön magyar megfelelője követi. A *Tathāgatā* kifejezés előtt álló *nippapañcā* (‘szendélyektől, világi hívságoktól mentes’) predikatív melléknév jelentését „átkeltek az idő folyóján, és legyőzték a világot” alakban, vagyis szintén két értelmező, lehetséges kontextuális implikációkat explicitáló tagmondatokkal adják vissza, ami által viszont elvész az eredetiben meglévő szembeállítás. Ebből a szempontból Fórizs szövege a legpontosabb, amely – miközben a *papañcā* (‘szétszórtság’, ‘világi hívságok’, esetleg ‘szendélyek’) szó jelentését a „a világ hívságai” alakban explicitálja – egyértelműen megőrzi ezt a szembeállítást.

277. vers:

Sabbe saṅkhārā aniccā ti, yadā paññāya passati,
atha nibbindatī dukkhe – esa maggo visuddhiyā.

All conditions are impermanent, when one sees this with wisdom,
then one grows tired of suffering – this is the path to purity.

When one perceives with wisdom that all conditioned things are impermanent,
then one turns away from suffering. This is the path of purification.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Egyetlen összetevő sem örök. Miután a Megismerésben meglátja ezt, nem érinti többé a szenvedés. Ez a megtisztulás útja.	„Minden mulandó.” Aki belátja ezt, túljut a szenvedésen. Íme a tiszta út.	A létezők mind mulandók. Aki ezt látja, elfordul a szenvedés világától. A megtisztulás útja ez.

13. táblázat. A *Dhammapada* 277. versének magyar fordításai

A Törvény útja a *sabbe saṅkhārā aniccā* (‘minden jelenség mulandó’, ‘minden feltételes létező mulandó’) kifejezést egyszerűsítve, a könnyen értelmezhető „minden mulandó” alakban fordítja, nem próbálja megőrizni a *saṅkhāra* terminus pontos jelentését. Ezzel csökkenti a feldolgozási erőfeszítés mértékét, ugyanakkor persze az interpretációs hasonlóságot is. *A Tan ösvénye* megoldása könnyen értelmezhető, miközben egyúttal némi idegenszerűséget is lehet érezni „a létezők mind mulandók” fordulatban. *Az Erény útja* a sokkal kevésbé áttetsző összetevő szóval fordítja a *saṅkhārā* (‘összetett létezők’, ‘feltételekhez kötött létezők’) kifejezést, amelyhez jegyzetben fűz magyarázatot. Itt Vekerdi is jegyzet segítségével próbálja a fordításban elveszített fogalmi pontosságot megőrizni.

összetevő · saṅkhārā

Minden dolog keletkezése feltételektől, összetevőktől függ, melyek állandótlanok. (Fórizs 1994/2012: 111)

Létező szóval (sic!) adtuk vissza a *saṅkhāra* „lét-csíra”, „lét indítéka” fogalmat. (Vekerdi 1999: 171)

370. vers:

Pañca chinde, pañca jahe, pañca cattari bhāvaye,
pañca saṅgātigo bhikkhu oghatiṇṇo ti vuccati.

One should cut off five, one should abandon five, one should cultivate five more,
the monastic who surmounts five attachments is called a flood-crosser.

Cut off five things, abandon five, five further cultivate.
The monk who has overcome five attachments is called the one who has crossed over
the flood.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Tépjén el ötöt, mondjon le ötről, fejlesszen ki ötöt a koldus! Ha leküzdötte az öt köteléket, azt mondják róla, „átkelt a folyamon.”	Írtsd ki magadból ezt az ötöt: önzés, kétely, hamis sanyargatás és szokások, bujaság, gyűlölet. Taszítsd el magadtól ezt az ötöt: a testben és a testetlenül újraszületés vágya, akaratosság, nyughatatlanság, tudatlanság. De ápd magadban ezt az ötöt: hit, éberség, erő, elmélyültség, tisztánlátás. Őt béklyóból szabadult ki, aki átkelt a túlsó partra: bujaság, gyűlölet, káprázat, gőg, tévhit.	Ötöt vágj el, ötöt vess el, ötön emelkedjél felül. Az öttől szabad szerzetes neve: átkelt a tengeren.

14. táblázat. A *Dhammapada* 370. versének magyar fordításai

E vers fordításakor Fórizs gyakorlatilag szó szerint követi a szikár eredetit. Vekerdi is hasonlóképpen jár el, de a *bhāvaye* ('kifejleszt, létrehoz') szó fordítása nála egy kicsit félrecsúszik. Eközben Oborny és Szendrő a teljes interpretáció hozzáférhetősége érdekében részletesen kibontja az olvasó számára a *pañca* ('öt') szó által felidézendő kontextuális tartalmakat. Fórizs és Vekerdi jegyzetben teszi ugyanezt, Fórizs bővebben, Vekerdi szűkszavúan:

tépjén el ötöt · pañca chinde

Ebben a fejtörőben a Buddha a cél (a 'túlsó part') felé vezető Úton küzdőket akadályozó, elsodró erejű folyamat tizenöt elmeállapotban írja le, és megadja azokat a tényezőket, amik az árral szemben haladva eredményre vezetnek. Az első öt, ami az embert az Igazság megpillantásában akadályozza. A második öt, ami az Út beteljesülése felé való haladást gátolja. A harmadik öt az akadályokat leküzdő gyakorlás tényezői. A negyedik öt a kötelékek (*saṅga*), melyek leküzdése a teljes megvilágosodásban valósul meg. (Fórizs 1994/2012: 138)

A léthez ragaszkodás illetve helytelen viselkedés ötös csoportjairól van szó. (Vekkerdi 1999: 171)

388. vers:

Bāhitapāpo ti brāhmaṇo,
 samacariyā samaṇo ti vuccati,
 pabbājayam-attano malaṃ
 tasmā pabbajito ti vuccati.

Warding off wickedness one is called a brahmin,
 one living austerely is said to be an ascetic,
 because of driving forth (all) stain from oneself
 one is said to be one who has gone forth.

One is called “a Brahmin” because he keeps away from evil.
 One is called “a recluse” because he lives in tranquility.
 If one has renounced one’s own impurities, then one is called “a monk”.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Megszabadult a bűntől, ezért hívják bráhmaának; békeességben él, ezért hívják szerzetesnek; megszabadult minden tisztátalanságtól, ezért hívják remetének.	Mert elbánt a gonosszal, ezért hívják bráhminnak. Mert békében él, ezért hívják szamanának. Mert elvetett minden bűnt, ezért hívják pabbadzsitának, zarándoknak.	Remeték remegés nélkül, tisztán élék az életet, mítsem szerzett a szerzetes, bárhol így él a bráhmaana.

15. táblázat. A *Dhammapada* 388. versének magyar fordításai

Az Erény útja és *A Törvény útja* itt tartalmilag nagyjából megegyezik egymással, csak terminológiai különbségek mutatkoznak közöttük. *A Törvény útja* mindhárom eredeti buddhista terminust (*brāhmaṇa* ‘szent ember’, *samaṇa* ‘remete’, *pabbajita* ‘szerzetes’) megőrzi. Ezek közül kettőt már korábban bevezetett: a *brāhmin* kifejezést a 142., a *szamana* kifejezést a 264. versben, a *pabbadzita* kifejezés itt jelenik meg először, a már megszokott módon rögtön egy a jelentését explicitáló, magyarázó betoldással kísérve. *Az Erény útja* csupán a *brāhmaṇa* terminust emeli át az eredetiből, amelyet korábban már több helyütt is alkalmazott, a *szamana* terminust azonban, bár ezt is bevezette már korábban a 264. versben, itt valamiért nem használja. A *pabbadzita* terminust pedig

meg sem próbálja bevezetni, ami akár különösnek is tűnhet annak fényében, hogy korábbi részekben több alkalommal is használta az eredeti terminusokat.

Vekerci változata ebben a versben eltér az eredeti szöveg szemantikai tartalmától. Egyes részeket kihagy, másokat átalakít, és ennek esztétikai oka van: ahogyan a 29. jegyzetben írja (Vekerci 1999: 171): „[a]z eredeti szöveg szójátékokra épül, ezt igyekeztünk utánozni: báhitapó bráhmaṇó, szamacsarijá szamanó”.

423. vers:

Pubbenivāsaṃ yo vedī, saḅḅāpāyaṅ-ca passati,
atho jātikkhayaṃ patto, abhiññāvosito muni,
sabbavositavosānaṃ, tam ahaṃ brūmi brāhmaṇaṃ.

Whoever knows their former lives, and sees heaven and the downfall,
and has attained birth's destruction, the sage, accomplished in deep knowledge,
who is accomplished in all accomplishments, that one I say is a brahmin.

Who knows his former births and sees both heaven and hell,
who has reached the end of rebirths, the sage who has attained higher wisdom,
one who has attained all accomplishments – him do I call a Brahmin.

<i>Az Erény útja</i>	<i>A Törvény útja</i>	<i>A Tan ösvénye</i>
Ismeri a korábbi lakhelyét, keresztüllát a Mennyen és a Poklon, a létesülés láncá véget ért benne, s a tudás teljessé lett és minden tökéletesség beteljesült – e bölcslet hívom én bráhmaṇának.	Aki ismeri múlt életeinek folyamát, és megszabadult a halálba torkolló élettől, aki ismeri az ég örömeit és a pokol kínjait, mert látnok, aki mindent tisztán lát, aki tökéletességében egy a Legfőbb Tökéletességgel, azt nevezem bráhminnak.	Aki ismer eget-poklot, s előző születéseit, tudása teljessé lett, a születések végére ért, tökéletességre jutott, bráhmaṇának azt nevezem.

16. táblázat. A *Dhammapada* 423. versének magyar fordításai

Fórizs a „korábbi lakhelyét” fordulattal a *pubbenivāsa* (‘előző lakhely’, ‘előző élet’) szó alapjelentését őrzi meg fordításában, míg a másik két szöveg a kontextusba jobban illeszkedő, könnyebben értelmezhető megoldást alkalmaz.

A *saḅḅāpāyaṅ-ca passati* (‘és látja a mennyet és poklot’) fordulatot Fórizs és Vekerci többé-kevésbé szó szerint fordítja, míg Oborny és Szendrő fordítása az „ismeri az ég örömeit és a pokol kínjait” alakban értelmezve, egy lehetséges kontextuális implikációt explicitálva adja vissza.

A szikár *jātikkbhayam patto* ('az újraszületések végére ért') kifejezést Vekerdi szó szerint fordítja. Oborny és Szendrő a „megszabadult a halálba torkolló élettől”, Fórizs pedig a „létesülés láncá véget ért benne” megoldást választotta. Mindkettő explicitebbnek nevezhető, mint Vekerdié, de nem tartom valószínűnek, hogy bármely olvasó könnyebben tudná értelmezni őket, mint Vekerdi kevésbé kifejtett változatát, ezért lehet, hogy itt az explicitáció inkább a relevancia csökkenését, semmint növekedését eredményezi.

Ugyanez mondható el a *sabbavositavosānam* kifejezés ('aki elérte a tökéletességet') esetében is. *Az Erény útja* „(benne) minden tökéletesség beteljesült”, *A Törvény útja* pedig „aki tökéletességében egy a Legfőbb Tökéletességgel” alakban adja vissza, ami feltehetőleg mindkét esetben a feldolgozási erőfeszítés mértékének szükségtelen növekedését okozza, vagyis csökkenti a fordítás relevanciáját.

6. Összegzés

Három szövegünk három különböző fordítói megközelítés eredménye. Szép példáját mutatják annak, hogy miközben mindárom fordítást ugyanazon szöveg különböző változatainak tekinthetjük, önálló – az eredetitől és a többi fordítástól is független – szöveggént is kell értékelnünk őket, amelyek egy adott célnyelvi kommunikációs helyzetben, meghatározott kommunikációs szándékok elérése érdekében jöttek létre. E három érdekes fordítás példáján keresztül láttuk, hogy a Gutt (1991: 101) által definiált optimális hasonlóság eléréséhez többféle stratégiát is választhat a fordító annak függvényében, hogy a célnyelvi olvasó kognitív környezetének ismeretében milyen szintű interpretációs hasonlóságot tűzött ki célul, illetve hogy mekkora mértékű értelmezési erőfeszítés kifejtését tartja elvárhatónak vagy elfogadhatónak a fordítás olvasójától.

Az Erény útja a minél nagyobb interpretációs hasonlóság érdekében sok helyütt explicitál, miközben olyan részek is vannak a szövegben, ahol ragaszkodik az eredeti szöveg szemantikai tartalmához. Emellett bátran – bár nem mindenütt következetesen – alkalmazza a páli buddhista terminológiát is, amelynek értelmezéséhez nem nyújt segítséget a szövegben belül. Ez azt jelenti, hogy a szöveg értelmezése helyenként viszonylag sok erőfeszítést igényel az olvasótól, egyes részek értelmezése pedig nem is feltétlen lehetséges egy másodlagos kommunikációs helyzetben. Ezt ellensúlyozandó, ahol a szövegben nem explicitál, nem magyaráz, ott a szöveg értelmezését a fordító sok jegyzettel segíti, melyekben a szöveg bizonyos kulcskifejezéseinek értelmezéséhez szükséges háttérfeltevéseket explicitálja.

A Törvény útja leginkább az olvasó által kifejtendő feldolgozási erőfeszítés mértékét tartja szem előtt, és arra törekszik, hogy ez mindenütt egy elfogadható szinten maradjon,

miközben azt is igyekszik biztosítani, hogy a fordítás által közvetített kontextuális hatások (az üzenet) minél teljesebb képet adjanak az eredeti szöveg feltételezett interpretációjáról. (Itt nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy melyik szöveget tekinthetjük „eredeti szövegnek” ebben az esetben.) Ennek érdekében sokszor explicitál, bővíti a szöveget háttérfeltevésekkel és – esetenként eléggé szabadon – értelmező betoldásokkal, vagyis kifejezetten jellemző rá a pragmatikai explicitáció alkalmazása. Az értelmezés könnyítése, a szükséges feldolgozási erőfeszítés mértékének csökkentése érdekében alkalmanként kihagyásokat illetve honosító jellegű megoldásokat is alkalmaz, de nem idegenkedik az idegenítő megoldások használatától sem: eredeti formájában őriz meg számos mitológiai nevet illetve buddhista terminust, amelyeket azonban mindenütt a szükséges háttérfeltevéseket explicitáló magyarázattal együtt vezet be.

A Tan ösvénye az eredetihez hasonlóan tömör szöveg, többnyire szorosán követi az eredeti szöveg szemantikai tartalmát. Helyenként a szótagszám megőrzése érdekében kihagyással is él. Ezek a kihagyások nem lennének azonban szükségszerűek, mivel a fordító ígérete ellenére a versmérték szabályait sok helyen nem tartja be, ami elvileg nagyobb szabadságot biztosított számára a megfelelő kifejezések megválasztásában. A terminológia szempontjából a szöveg honosító jellegű, de egyéb jellemzőit tekintve nem fogja kézen az olvasót, nem illeszt magyarázó részeket a szövegbe, vagyis jellemzően nem explicitál. Leginkább talán úgy jellemezhetjük Vekerdi fordítását, hogy az idegen és az ismerős közötti határvonal közelében próbál egyensúlyozni, miközben esztétikai élményt is igyekszik nyújtani az olvasónak. Alkalmanként, amikor – valószínűleg a formai kötöttségek miatt – az idegen jelleg erősebbé válik a szövegben, jegyzetekkel segíti az értelmezést, de közel sem annyiszor, mint Fórizs.

Érdekes módon arra is találunk példát e fordításokban, amikor a legkevésbé explicit, szemantikailag legpontosabb változat tűnik a legkönnyebben értelmezhető, legrelevánsabb fordításnak. Például a legutolsó, 423. vers esetében Vekerdi egyáltalán nem explicitál, a másik két fordításban alkalmazott explicitációk viszont csak nyelvileg redundánsabbá tették a szöveget, ami a dekódolásra fordítandó erőfeszítés növekedéséhez vezet, miközben ez nem jár értelmezési többlettel. Az ilyesféle fölösleges explicitálás veszélyére Heltai ([2011] 2014: 172) is felhívja a figyelmet.

Összességében Fórizs illetve Vekerdi visszafogottan, elsősorban jegyzetek segítségével explicitáló fordítói módszerének legitimitását valószínűleg kevesen vonnák kétségbe. Oborny és Szendrő mind az explicitációt, mind a kihagyásokat bátran alkalmazó változatával kapcsolatban azonban felmerülhet egyesekben a kérdés: Szabad-e így fordítani a *Dhammapadát*, a Buddha tanításait tartalmazó szent szöveget? Nem eredményezi ez a fordítói megközelítés az eredeti szöveg meghamisítását? Ezzel kapcsolatban a Ruzsa (2009) által írottakat idézem:

Azonban, mivel sok szöveget lényegesen eltérő változatokban is ismerünk, tudjuk, hogy tartalmilag sem volt pontos a hagyomány, nem hogy szó szerint, sőt nyelvtanilag és hangtanilag is pontosan őrizte volna a Tanítást. Ez egyébként teljesen megfelelt a Tanító szándékainak, aki sokszor hangsúlyozta, hogy szavait nem bemagolni, hanem megérteni kell; s halála előtt kimondottan feljogosítja a szerzetesek közösségét a kisebb szabályok szükség szerinti módosítására. Egy ízben konkrétan a nyelv kérdésében is állást foglalt:

Volt a szerzetesek között két papi születésű testvér, Jaméla és Kékuta; szépszávuak, szépbeszédűek. Elmentek a Magasztoshoz, üdvözölték, majd oldalt leültek. „Mostanság, uram, sokféle nevű, sokféle nemzetségű, sokféle születésű, sokféle családból való ember áll be szerzetesnek. Ezek saját tájszólásukkal megrontják a Megvilágosult szavát (*te sakāya niruttiyā buddhavacanam dūṣenti*). Hadd tegyük át mi, uram, a Megvilágosult szavát védikusra (*chandaso āropema*)!” A magasztos Megvilágosult megfeddte őket... „Elrendelem, szerzetesek, hogy a Megvilágosult szavát saját tájszólás[otok]on sajátítsátok el (*anujānāmi, bhikkhave, sakāya niruttiyā buddhavacanam pariyāpuṇitum*).” (Vinaya-piṭaka Ī. 139)

Ha jól értelmezem az itt írtakat, maga a Buddha jogosította fel gondolatainak közvetítőit – köztük talán jelenkori fordítóit is – azok megértésének biztosítása érdekében szavainak lefordítására és „szükség szerinti módosítására”. Úgy tűnik, a Megvilágosult is azt gondolta, e szövegek esetében fontosabb az értelmezhetőség biztosítása, mint a szemantikai reprezentációk azonossága.

Források

- Ānandajoti Bhikkhu (szerk. és ford.) 2017. *Dhammapada*. A Pāli and English line by line (interlinear) version. <https://www.ancient-buddhist-texts.net/Texts-and-Translations/Dhammapada>
- Dhammapada. Az Erény útja*. 1994/2012. Fordította Fórizs László. Harnham: Aruna Publications. <https://tereless.hu/keletkultinfo/Forizs-Laszlo-Dhammapada.pdf>
- Dhammapada. A Törvény útja. Buddha tanításai*. 1998. Fordította Oborny Bea és Szendrő Csaba. Budapest: Új Akropolisz Kiadó. <https://tereless.hu/keletkultinfo/Dhammapada-A-torveny-utja.pdf>
- Dhammapada. A Tan ösvénye*. 1999. Fordította Vekerdí József. Budapest: Tereless Kiadó. <https://tereless.hu/konyvkiadas/pdf/dhammabel.pdf>
- Digital Library and Museum of Buddhist Studies. http://buddhism.lib.ntu.edu.tw/DLMBS/en/lesson/pali/lesson_pali3.jsp

Irodalom

- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Fórizs László 1994/2012. Bevezetés. In *Dhammapada. Az Erény útja*. Fordította Fórizs László. Harnham: Aruna Publications. 9–10. <https://tereless.hu/keletkultinfo/Forizs-Laszlo-Dhammapada.pdf>
- Heltai Pál 2011. Az explicitáció mint kommunikációs univerzálé. In Navracics Judit és Lengyel Zsolt (szerk.): *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben: pszicholingvisztikai tanulmányok II*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 124–134.
- Heltai Pál 2014. *Mitől fordítás a fordítás?* Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Klaudy Kinga 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* I.2: 5–21.
- Klaudy Kinga 2004. Az implicitációról. In Navracics Judit és Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generália. 70–75.
- Robin Edina 2013. Az explicitáció etikája. In Klaudy Kinga (szerk.): *Fordítás és tolmácsolás a harmadik évezred elején: 40 éves az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Tanszéke*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 49–64.
- Ruzsa Ferenc 2009. A páli nyelv és irodalom. <http://a-buddha-ujja.hu/Article/Pali-nyelvet-es-irodalom#fnref:3-mmd1>
- Sperber, Dan és Wilson, Deirdre 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.

- Vekerdi József 1999. Utószó. In *Dhammapada. A Tan ösvénye*. Fordította Vekerdi József. Budapest: Terebess Kiadó. 167–70. <https://terebess.hu/konyvkiadas/pdf/dhammabel.pdf>
- Vinay, Jean-Paul és Darbelnet, Jean 1958. *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. Paris: Didier.
- Vinay, Jean-Paul és Darbelnet, Jean 1995. *Comparative Stylistics of French and English*. Translated and edited by Juan C. Sager and Marie-Josée Hamel. Amsterdam: John Benjamins.
- Wilson, Deirdre 1992. Reference and relevance. *UCL Working Papers in Linguistics* Vol. 4. London: Department of Phonetics and Linguistics, University College London. 165–191.

